

# חברה וכלכלה

## יוצאי ארצות האסלאם – דימויים ותפיסות בחברה היישובית: המקרה של חנה הלנה טהון

איתמר רדאי

### תקציר

חנה הלנה טהון הייתה מחלוצות העבודה הסוציאלית בישראל, פעילה ומנהיגה בארגוני נשים, עיתונאית ופובליציסטית אשר פרסמה מאמרים בנושאים שונים מחיי היישוב. פעילותה הביאה אותה במגע הדוק עם יוצאי ארצות האסלאם, אשר היו מיעוט ניכר באוכלוסיית היישוב. היא הרבתה לעסוק במצבם הכלכלי, החברתי והתרבותי. פעילותה בקרב יוצאי ארצות האסלאם הביאה להכרה בה כבעלת ידע ואף בת סמכא בכל הקשור אליהם, וכך זכו דעותיה ועמדותיה לחשיפה ולהשפעה רחבה. טהון השאירה אחריה ארכיון אישי ובו תיעוד נרחב של פועלה. ארכיון זה, וכן הכתבות והמאמרים שפרסמה בעיתונות, מאפשרים ללמוד מקרוב על תפיסתה את יוצאי ארצות האסלאם ואת עמדותיה כלפיהם. מטרתו של מאמר זה היא להציגם כמקרה מבחן לתפיסות ולדימויים שרווחו בקרב יוצאי אירופה כלפי יוצאי ארצות האסלאם בחברה היישובית בתקופת המנדט. על אף שפועלה החלוצי של טהון בתחום העבודה הסוציאלית ראוי לכל הערכה, כתיבתה משקפת את התפיסות שרווחו בזמנה, שעל פיהן לאירופה נתונה עמדת עליונות מול ה'אוריינט', והיא מבטאת סטריאוטיפים מכלילים ושטחיים. הללו הגיעו לשיאם בכתיבתה בקטגוריזציה דיכוטומית ומפלה שהיא ערכה, המבדילה בין עניים יוצאי אירופה לעניים יוצאי ארצות האסלאם. השסע בין יוצאי אירופה ליוצאי ארצות האסלאם, שהתקיים על רוב מאפייניו כבר בתקופת המנדט, הטיל את צלו על כתיבתה ופעילותה, אך עמדותיה לא זו בלבד ששיקפו את השיח המקובל בזמנה, אלא גם השפיעו על עיצובו.

**מילות מפתח:** ארץ ישראל, היישוב, חינוך, חנה הלנה טהון, יוצאי ארצות האסלאם, נשים, עבודה סוציאלית

מבוא: רקע היסטורי ומצב המחקר

חנה הלנה טהון (Thon, 1886-1954), ילידת גרמניה, עלתה לארץ ישראל בראשית שנות העשרים של המאה הקודמת. הייתה מחלוצות העבודה הסוציאלית בישראל, מרצה בבתי הספר לשירות סוציאלי בירושלים ובחיפה, פעילה ומנהיגה בארגוני נשים, ופרסמה מגוון

מאמרים בנושאים שונים מחיי היישוב. פעילותה של טהון בתחום העבודה הסוציאלית הביאה אותה למגע הדוק, יום-יומי, עם יהודים יוצאי ארצות האסלאם אשר היוו מיעוט ניכר, בין חמישית לרבע, מן היישוב בתקופת המנדט המאוחרת. בחומר שהכנינה להרצאותיה ובכתיבתה הפובליציסטית בעיתונות הארץ-ישראלית בעברית הרבתה לעסוק ביוצאי ארצות האסלאם ופעילותה בקרבם הביאה להכרה בה כבעלת ידע ואף כבת סמכא בכל הקשור אליהם; כך הייתה לדעותיה ולעמדותיה חשיפה, וקרוב לוודאי גם השפעה רחבה יותר גם מחוץ לחוגים שבהם פעלה.

פועלה של טהון מתועד בהרחבה בארכיון האישי שהשאירה אחריה, שהועבר לחטיבת הארכיונים האישיים בארכיון הציוני בירושלים, וממנו ניתן ללמוד מקרוב על התפיסות והדימויים שרווחו כלפי יוצאי ארצות האסלאם בעיני יוצאי אירופה בחברה היישובית ושהשפיעו על השסע ביניהם באותה תקופה.

השסע האתני-חברתי בין יוצאי אירופה ובין יוצאי ארצות האסלאם בארץ ישראל טרם הקמת המדינה זכה כבר להתייחסות במחקר. משה ליסק תיאר את שורשיו בתקופה העות'מאנית, כהטרונגניות הבאה לידי ביטוי עיקרי בפיצול בין 'אשכנזים' (יוצאי אירופה) ובין 'ספרדים' (יוצאי האימפריה העות'מאנית) ו'עדות המזרח' – שם כולל שניתן ליוצאי ארצות האסלאם שלא היו דוברי לדינו.<sup>1</sup> רות קרק ויוסף גלס תיארו את הסטריאוטיפים שנוצרו כתוצאה מפיצול זה: הספרדים ראו את האשכנזים כערמומיים, חנפנים, רמאים ואוכלי לחם חסד, ואילו האשכנזים ראו בספרדים עצלים בעבודה ובדרך מחשבתם.<sup>2</sup> קרק וגלס תיארו גם את המקום החשוב שתפסו הספרדים ובני עדות המזרח בהתפתחות היישוב בתקופה העות'מאנית בהיבטים שונים: כיומים בחיי הכלכלה, וכמתיישבים וחלוצים בתחום החיית הלשון העברית והפיכתה ללשון מדוברת.<sup>3</sup>

עוד בשלהי התקופה העות'מאנית חלה ירידה במעמדם של הספרדים ובני עדות המזרח, ראשית כול בהיבט הדמוגרפי, כאשר חדלו להיות רוב באוכלוסייה היהודית: ב-1918 מנו הספרדים ועדות המזרח רק 41.1 אחוז מן היישוב.<sup>4</sup> ברוך בן-אברם והנרי ניר ציטטו את היהודי-אנגלי אלפרד זימרן, שביקר בארץ ישראל בשנת 1920 ופרסם באותה שנה את רשמיו, ובהם ההבחנה כי יהודי ארץ ישראל מתחלקים לארבעה 'תת-לאומים': תימנים, ספרדים, אשכנזים ו'כת שלטת' שלא הגדיר בבירור, אך כלל בה, בין היתר, את 'אצולת

1 משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', בתוך: הנ"ל, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי: חלק שני, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 189-190.

2 Ruth Kark and Joseph B. Glass, 'The Jews in Eretz-Israel/Palestine: From Traditional Peripherality to Modern Centrality', in: Efarim Karsh (ed.), *Israel's Transition from Community to State*, Frank Cass, London 2000, p. 98

3 שם, עמ' 82-83, 98, 100.

4 שם, עמ' 85, 106.

המושבות'. זימרון התרשם בעיקר כי התימנים מקבלים יחס משפיל, אך הבחין גם בקיומו של סולם שכר שהתימנים ניצבים בו בתחתית, הספרדים אחריהם והאשכנזים בראש.<sup>5</sup> על פי בן-אברם וניר השתנו יחסי הכוחות הפוליטיים בין האשכנזים לספרדים לאחר הכיבוש הבריטי, לרעת האחרונים. הספרדים איבדו את תפקיד ייצוג היהודים מול השלטונות; בתקופה העות'מאנית מילא אותו ה'חכם באשי' הספרדי. במוסדות הלאומיים החדשים של היישוב היה ייצוגם אפסי עד זניח. מבחינה ציבורית, ואולי אף יותר מכך, ראו בהם יוצאי אירופה קבוצה נחותה, ובן-אברם וניר מצטטים מדבריו של ז'בוטינסקי, אשר פורסמו בעיתון הארץ ב-9 במאוס 1920: 'אתם עוד אינכם מסוגלים לשוין ציבורי אתנו, אבל בניכם, בדור הבא - אולי...'<sup>6</sup>

על רקע זה תיאר ליסק את אפיקי הקליטה של יוצאי ארצות האסלאם בשנים 1919-1930, שנים שבהן עלו לארץ 11,000 עולים מארצות אלו - 12.5 אחוזים מכלל העולים באותה תקופה.<sup>7</sup> לעולי ארצות האסלאם בשנות העשרים, לדעת ליסק, לא הייתה זיקה ארגונית ורעיונית למסגרות הפוליטיות של התנועה הציונית, להוציא אחדים מיהודי עיראק. כתוצאה מכך היו חסומים בפניהם אפיקי הקליטה המרכזיים, כמו הסתייעות במפלגות פוליטיות ובהסתדרות הכללית, והאחריות לקליטתם נפלה על ארגונים עדתיים כמו 'ועד העדה הספרדית' ו'התאחדות התימנים'.<sup>8</sup>

המצב הדמוגרפי בתוך היישוב היהודי בארץ תואר עוד בתקופת המנדט הבריטי על ידי המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות, בגיבוי נתונים ממשלתיים. מבין העולים הלגאליים לארץ ישראל בשנים 1919-1942 היו רק 10.9 אחוזים לא-אשכנזים, 32,708 נפש. ביניהם נכללו גם 3,494 'ממוצא לא ידוע'. בין 18,090 העולים הבלתי לגאליים שהגיעו לארץ באותן שנים נמנו 1,135 ספרדים ו-1,704 'בלתי ידועים'; כלומר, פוטנציאל של 35,547 עולים מארצות האסלאם בסך הכול. על אלו יש להוסיף, על פי נתונים ממשלתיים, 8,833 'עולים נוספים' ו-28,337 'תיירים מורשים', אשר ייתכן כי גם ביניהם היו מיוצאי ארצות האסלאם.<sup>9</sup> בשנים 1933-1936 הגיע לארץ גל של 13,325 עולים לגאליים לא-אשכנזים; באותן שנים הגיעו לארץ 132,966 אשכנזים.<sup>10</sup> עם זאת, שיעורי העולים הלא-אשכנזים מתוך קהילותיהם בארצות מוצאם היו גבוהים יחסית: בשנים 1919-1942 עלו לארץ 20 אחוזים מיהודי תימן, 9 אחוזים מיהודי יוון ו-6 אחוזים מיהודי עיראק, לעומת 5 אחוזים בלבד מיהודי פולין, ארץ

5 ברוך בן-אברם והנרי ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 169.

6 מצוטט שם, עמ' 170.

7 ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה', עמ' 298.

8 שם, עמ' 298-299.

9 דוד גורביץ, אהרן גרץ ורוברטו בקי, העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לא"י, ירושלים תש"ה, מדור הטבלאות בסוף הספר, עמ' 9.

10 שם.

המוצא העיקרית של העולים לארץ; ממנה הגיעו 42 אחוזים מכלל העולים בשנים אלו.<sup>11</sup> שיעור הספרדים ועדות המזרח באוכלוסיית היישוב היה גבוה משיעורם בין העולים: 23.3 אחוזים ב-1936, 94,000 מתוך 404,000 יהודים. בירושלים הגיע שיעורם ב-1939 ל-49.1 אחוזים, 36,894 מתוך 75,125 יהודים.<sup>12</sup> לפי נתון אחר של מחלקת הסטטיסטיקה שהביא ג'ף הלפר במחקרו על יוצאי ארצות האסלאם בירושלים, היו באותה שנה 38,300 ספרדים ובני עדות המזרח בירושלים, מתוך אוכלוסייה של 80,850.<sup>13</sup>

אחד ההסברים לשיעורם הגבוה יחסית של יוצאי ארצות האסלאם ביישוב לעומת שיעורם הנמוך יחסית בעלייה הוא ריבוי טבעי, כפי שהראה מחקרה של מחלקת הסטטיסטיקה.<sup>14</sup> הסבר אחר עשוי להימצא בהשערתו של יואב גלבר כי ככל הנראה היה היקף העלייה מארצות המזרח בשנות השלושים גדול מכפי המשתקף בנתונים הרשמיים.<sup>15</sup> גלבר תיאר את יוצאי ארצות האסלאם בשנות השלושים כשכבה ניכרת, יותר מחמישית היישוב, החיה בשוליים מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית. רובם היו פועלים (44 אחוז), בעלי מלאכה (19 אחוז) וסוחרים-רוכלים (17 אחוז), שנחשבו לבעלי דרגה נמוכה מבחינה מקצועית: 'פועלים שחורים', שוליות ורוכלים.<sup>16</sup> גלבר ציין כי כמעט לא הייתה קיימת התייחסות ליוצאי ארצות האסלאם כגורם בחברה היישובית, להוציא אצל העוסקים בתחום השירותים הסוציאליים. כדוגמאות להתייחסות זו ציטט מאמרים שהופיעו בכתב העת ידיעות על העבודה הסוציאלית בא"י (יוני-יולי 1937). אחד מהם, מאת ד"ר קרל פרנקנשטיין<sup>17</sup> (שהיה עמית של חנה הלנה טהון להוראה בבית הספר לעבודה סוציאלית - ראו להלן), מתאר סקר שערך בשנת 1937 בשכונת של היישוב הישן ועדות המזרח בירושלים. הסקר התבסס על ביקורי בית אצל אוכלוסייה בת 10,500 נפש. קרוב למחצית המשפחות שנפקדו היו ילידות הארץ, או עלו לפני מלחמת העולם הראשונה. פרנקנשטיין מצא כי

רק במקרים נדירים מאוד שוררת העברית כשפת הבית [...] השליטה בעברית יכולה לשמש אמת מידה לרמה התרבותית, לפחות בין הגברים (מספר הנשים השומעות

11 שם, עמ' 61, 63.

12 Kark and Glass, 'The Jews in Eretz-Israel/Palestine', p. 85

13 ג'ף הלפר, 'עדות המזרח בירושלים במאה השנים שקדמו להקמת המדינה', בתוך: אלי שאלתיאל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 298.

14 גורביץ, גרץ ובקי, העלייה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ ישראל, עמ' 248 ב.

15 יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947', בתוך: ליסק, שפירא וכהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, עמ' 335.

16 שם, עמ' 343-344.

17 ד"ר (לימים פרופסור לחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים) קרל פרנקנשטיין (1905-1990), יליד גרמניה, עלה לארץ ישראל בשנת 1935. היה חוקר חינוך ומרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי מאז הגיעו לארץ ופיתח שיטת חינוך שנקראה 'הוראה משקמת' שנועדה לגשר על פערים בין תלמידים. במאמרים שפרסם בתקופת העלייה ההמונית בראשית שנות החמישים הוא טען כי הבעלים אתניים משפיעים על רמת האינטליגנציה והם עוררו בהמשך ביקורת רבה. ראו: קרל פרנקנשטיין, 'לבעיית ההבדלים האתניים', מגמות - כתב עת למדעי ההתנהגות, 33 (תשי"א), עמ' 261-276.

עברית קטן מאוד) [...] כידוע לא תמיד יכולה הדירה לשמש קריטריון למצבה החומרי של המשפחה, כי רבים מיהודי המזרח [...] אפילו האמידים שביניהם, ממשיכים את החיים הפרימיטיביים שהסכינו להם.<sup>18</sup>

לתיאור זה הוסיף גלבר ציטוט ממאמר מאת חנה הלנה טהון עצמה באותו כתב עת, המתאר את בעיית העוני בקרב עדות המזרח כמסוכנת ליישוב כולו:

העובר ברחובות אלה עומד נרעש ונפחד למראה העוני הנורא, הבדידות והניוון [...] סיבת התופעות האלו הן: (א) עלייה חדשה וגדולה מארצות המזרח, מקצתה בלי השגחה, והיא גרועה באיכותה מן העליות הקודמות [...] ההתבדלות שבה חיות עדות המזרח בשכונותיהן והאפשרויות המעטות הנתונות לידי הנוער שלהן לעלות במדרגות הכלכלה והתרבות [...] מצבם הולך ומסכן יותר ויותר את הבריאות הגופנית והנפשית של היישוב כולו.<sup>19</sup>

למצב הכלכלי הקשה נוספה מצוקה בתחום החינוך: רק כמחצית מיוצאי ארצות האסלאם בגילאי חינוך למדו במערכת החינוך היישובית (עוד שליש למדו בחדרים ובתלמודי תורה ומספר לא ידוע בבתי ספר של המיסיון), רובם בבתי ספר יסודיים בלבד. לפי מחקרו של פרנקנשטיין, כ־4,000 ילדים יהודים בירושלים היו חסרי מסגרת חינוכית, ומבין ילדי העולים החדשים מארצות האסלאם ביקרו רק 48 אחוזים במוסד חינוכי.<sup>20</sup> הלפר הביא במחקרו נתונים המראים כי 55 אחוזים מיוצאי ארצות האסלאם בירושלים, כ־21,000 נפש, התגוררו ב־1939 בשכונות שהוגדרו על ידי המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות 'שכונות מזרחיות', רק 16 אחוזים, כ־6,000, חיו בשכונות שהוגדרו 'שכונות מעורבות מודרניות למחצה', ורק 7.5 אחוזים, כ־3,000, בשכונות 'מודרניות', לעומת 16,400 אשכנזים שגרו בשכונות 'מודרניות'.<sup>21</sup> גלבר תיאר גם כיצד הגיע נושא הפער העדתי לדיון בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית (7 באוגוסט 1939):

מבחינה עדתית משתייכים הנצרכים ברובם הגדול לעדות המזרח [...] 17,000 המשפחות שהזכרתי, משתייכות ברובן לקטגוריה של מחוסרי-כול, עלובי החיים. רבים ביניהם לא רק מחוסרי פרנסה, אלא מחוסרי אפשרות להתפרנס. אנשים בלתי מוכשרים לעבודה גופנית [...] עולים מבני עדות המזרח, אשר רמתם התרבותית שוללת מהם אפשרות להיקלט בארץ בלי עזרה רחבה וטיפול אינטנסיבי.<sup>22</sup>

18 גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי', עמ' 343-344.

19 ראו שם, עמ' 346 הערה 126. גלבר ייחס את הציטוט לכותב או כותבת החותמים בראשי התיבות "ח", אך בדיקה מעלה כי הציטוט הוא מתוך מאמר של חנה הלנה טהון, 'עבודה סוציאלית בתחנות שכונתיות', ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ ישראל, ט-י (תמוז-אב תרצ"ז), עמ' 128.

20 גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי', עמ' 344.

21 הלפר, 'עדות המזרח בירושלים', עמ' 298.

22 גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי', עמ' 347.

הוא תיאר גישה דומה לזו שחזרה גם בדברי ד"ר הלנה כגן, חלוצת רפואת הילדים בארץ, במושב העשירי של אספת הנבחרים השלישית ב־11 במארס 1942:

בשכונות בני עדות המזרח [...] המצב הסאניטארי ירוד, התחלואה גדולה ואף האחוז של מקרי מוות אינו נמוך [...]. המשכת המצב הנוכחי של הזנחת שבט זה או אחר מישראל מעוררת פרובלימות סוציאליות חמורות [...] ומן ההכרח הוא שבמרוצת הזמן ירגישו בהשפעתן השלילית גם אלה החיים כיום בשאננות ובשלוה.<sup>23</sup>

לפי גלבר, שהסתמך על סקירתו של אברהם קצנלסון (ניסן) באותו פורום, גישה זו קוממה את יוצאי ארצות האסלאם, שכן הם ראו בניסיונות להכתיב להם ערכים 'מודרניים' בתחומים כגון תכנון המשפחה התייחסות פטרנליסטית.<sup>24</sup>

גלבר לא הביא מדברי יוצאי ארצות האסלאם עצמם. קולם של יוצאי ארצות האסלאם בתקופת המנדט, בכל הקשור ליחסים עם יוצאי אירופה, מיעט להישמע בשדה המחקר הישראלי.<sup>25</sup> רוב החוקרים העוסקים במחקר השסע העדתי בישראל נטו שלא להתייחס לתקופת המנדט, ואף ראו לעיתים קרובות בתקופת 'העלייה ההמונית' בתחילת שנות החמישים מעין קו פרשת מים בנושא זה. אחת החוקרות שהתייחסו לתקופת המנדט (אף שעיקר מחקרה אינו בתקופה זו), הנרייט דהאן־כלב, טענה בדבריה על הרקע לשסע מזרחים-אשכנזים כי 'הבעיה של המזרחים מקננת במציאות הישראלית מראשיתה. אבות הציונות והמנהיגות הפוליטית והאינטלקטואלית זיהו את היהודים שמוצאם מארצות ערב והאסלאם כ"בני עדות המזרח" וייחסו להם תכונות שליליות ונחיתות מוסרית ואינטלקטואלית, כלכל בני המזרח התיכון'.<sup>26</sup> טענה זו לוותה בהבחנה כי 'בהקשר זה של עיצוב חברה חדשה דיברו בשמם, הגדירו אותם ותיארו אותם'.<sup>27</sup>

23 שם, עמ' 346. ד"ר הלנה כגן (1888-1978) הגיעה לארץ משוויץ, שם סיימה את לימודי הרפואה בשנת 1914. הייתה רופאת הילדים הראשונה בארץ, ובשנת 1916 הקימה בירושלים מרפאה לנשים וילידים. משנת 1933 הייתה רופאת ילדים בבית החולים 'ביקור חולים' בירושלים. ראו: שפרה שורץ וצפורה שחורי־רובין, 'הסתדרויות נשים למען אימהות וילדים', בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן־רוקם (עורכות), *העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר*, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2001, עמ' 253 והערה 18.

24 גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי', עמ' 346.

25 להוציא מחקריהם של קרק וגלס, שחלקם צוינו לעיל, ומחקרים חדשים המתמקדים בעילית האינטלקטואלית הספרדית בתקופה העות'מאנית המאוחרת ובתחילת תקופת המנדט, כמו עמוס נוי, *עדים או מומחים: יהודים משכילים בני ירושלים והמזרח בתחילת המאה ה־20*, רסלינג, תל אביב 2017, או ספרם של אביגיל יעקובסון ומשה נאור, המתמקד ביחסים בין יהודים מזרח־תיכוניים וערבים בארץ ישראל בתקופת המנדט: Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, Brandeis University Press, Waltham 2016.

26 הנרייט דהאן־כלב, 'פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות', בתוך: גיורא רוזן (עורך), *מין, מיגדר, פוליטיקה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1999, עמ' 221.

27 שם.

דהאן־כלב ייחסה לחוקרים בתחום החינוך, ביניהם פרנקנשטיין, תפיסות גזעניות המושפעות מן השיח האוריינטליסטי, כפי שתיארו אדוארד סעיד: הבחנה אונטולוגית-אפיסטמולוגית בין 'המזרח' ובין 'המערב', כאמצעי להגדרה עצמית של התרבות והזהות האירופית. לדבריה, 'עבור אבות ואימהות היישוב היה חבל הארץ האוריינטלי מרחב שיש להם בו אינטרס, אולם בדרך ליצירת חברה הומוגנית ישראלית היה צריך לנקותו קודם כל מן האוריינטליות'.<sup>28</sup> 'אוריינטליזם פנימי' שימש גם חוקרים אמריקנים לתיאור מערכת היחסים המורכבת שבין הצפון לדרום בארצות הברית, בעיקר כמסגרת לדיון ביחסו של הצפון לדרום והדרך שבה מסגר הצפון את הדרום כאמצעי להבניית הזהות הלאומית האמריקנית.<sup>29</sup> הדיון התיאורטי המקיף בנושא האוריינטליזם חורג מתחומו של המאמר הזה. ברוח תיאורטית פחות כתב אבי פיקאר כשהזכיר, כדוגמה לכך שעלייה המונית של יהודים מארצות המזרח לא הייתה רצויה, את דבריו של ארתור רופין משנת 1914 על יהודי ארצות האסלאם: 'המדרגה הרוחנית והתרבותית שהיהודים הללו עומדים עליה היא כל כך פחותה, עד שכניסה המונית גדולה מהם הייתה גורמת להשפיל את המצב הכללי של הסביבה היהודית התרבותית בארץ'.<sup>30</sup> אולם כמו חוקרים אחרים שעסקו בתקופת העלייה ההמונית, פיקאר נטה לראות את תקופת המנדט, למרות התמונה העולה מן המחקר שהובאה לעיל, כתקופה שבה לא היו הסטריאוטיפים נפוצים בשל שיעורם הנמוך של יוצאי צפון אפריקה בפרט, ושל עדות המזרח בכלל, באוכלוסיית היישוב, וכמו כן טען כי

הבעיות הסוציאליות ביישוב היהודי בתקופת המנדט היו מעטות.<sup>31</sup>

בשנים האחרונות החלו להתפרסם מחקרים בהיסטוריה חברתית של תקופת המנדט שהתמקדו בתופעות חברתיות כמו מגדר, ילדות או היגינה וחברה, אך התייחסו גם לנושא השסע בין יוצאי אירופה ליוצאי ארצות האסלאם בתקופה זו, ודימוייהם של האחרונים. דבורה ברנשטיין תיארה דימויים רווחים כמו לכלוך ורעש במסעדות ובתי קפה 'מזרחיים'.<sup>32</sup> תמי רזי התמקדה בתופעת הילדים ובני הנוער העזובים, רבים מהם יוצאי ארצות האסלאם, והראתה כי נתפסו כבעלי 'הבדלים עצומים הן באופי והן ברמה'.<sup>33</sup> דפנה הירש כתבה על ייצוגם של

28 שם, עמ' 222-223.

29 David R. Jansson, 'Internal Orientalism in America: W. J. Cash's the Mind of the South and the Spatial Construction of American National Identity', *Political Geography*, 22 (2003), pp. 293-316

30 אבי פיקאר, 'ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', *עיונים בתקומת ישראל*, 9 (1999), עמ' 339-340.

31 שם, עמ' 351, 354.

32 דבורה ברנשטיין, *נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2008, עמ' 50-70.

33 תמי רזי, *ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית*, עם עובד, תל אביב, 2009, ציטוט מתוך כתב העת *ידיעות העבודה הסוציאלית בארץ ישראל*, עמ' 31; ראו גם הנ"ל, "בתי - אש, אש": אימהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים, בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), *מגדר בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2011)*, עמ' 140-169.

יוצאי ארצות האסלאם בשיח על ההיגיינה, שם הוצגו לדעתה 'כאנטיתזה של האדם ההיגיני לא רק מבחינת תנאי חייהם ומצבם הגופני, אלא גם מבחינת מצבם הנפשי ואופיים'.<sup>34</sup> חנה הלנה טהון עצמה עוררה כבר התעניינות מחקרית, בין היתר מצד יפה ברלוביץ<sup>35</sup> וכן מצד דפנה הירש, שפרסמה מאמר על 'מגדר ואתניות בפרויקט בניין האומה הציוני' מתוך התמקדות במקרה של טהון, כמו במאמר זה. אולם הירש עסקה בעיקר במקומה של טהון כאישה בת המעמד הבינוני בפרויקט בניין האומה.<sup>36</sup> מאמר זה מבקש להתמקד לראשונה בכתיבתה של טהון על יוצאי ארצות האסלאם כמראה דו-כיוונית המשקפת את התפיסות והדימויים שרווחו כלפי יוצאי ארצות האסלאם בחברה היישובית, ועם זאת גם משפיעה עליהם ואף מעצבת אותם.

### ביוגרפיה: חלוצה ומשפיעה

חנה הלנה כהן (Kohn) נולדה בדרזדן ב-1886, בת למשפחה מבוססת כלכלית וחברתית, ועברה עם משפחתה בגיל 11 לברלין לאחר מות אביה. משפחתה הייתה מעורה בסביבה הנוצרית והיא למדה בבתי ספר כלליים. השכלתה הרשמית כללה תיכון ובית ספר למסחר 'בלבד', אף שרצתה להמשיך את לימודיה, שכן מצבה הכלכלי של המשפחה התדרדר לאחר מות האב. כהן הייתה אוטודידקטית מובהקת, ובד בבד לעבודה עיתונאית שמעה בברלין הרצאות על סוציולוגיה וכלכלה וקראה 'ספרות סוציאל-דמוקרטית'.<sup>37</sup> מותו של אחיה, כאשר הייתה בת 21, היה מהלומה כבדה: על מנת להתגבר נסעה ללונדון, קנתה שם שליטה בשפה האנגלית, כתבה מאמרים לעיתונות בגרמניה והוסיפה לרכוש ידע באופן בלתי רשמי על ידי קריאה בנושאי היסטוריה ופילוסופיה בספריית המוזיאון הבריטי.<sup>38</sup> בלונדון החלה

34 דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2014, עמ' 202 ואילך; ראו גם הנ"ל, 'המדיקליזציה של האימהות: יחסים אתניים וחינוך אימהות מזרחיות לטיפול "היגיני" בתינוק בתקופת המנדט', בתוך: שילה וכו"ץ (עורכים), *מגדר בישראל*, עמ' 106-139.

35 <https://jwa.org/encyclopedia/article/thon-hannah-helena>, אוהור ב-11.3.2019, מהאנציקלופדיה האינטרנטית של 'ארכיון הנשים היהודיות'; ראו גרסה בעברית: יפה ברלוביץ, 'חנה הלנה טהון', [www.gendersite.org.il/wp-content/uploads/2012/09/HANNAH-THON.doc](http://www.gendersite.org.il/wp-content/uploads/2012/09/HANNAH-THON.doc) (אוהור ב-11.3.2019), וראו גם יפה ברלוביץ, 'על צומתי מפגשים בין נשים בראשית היישוב (1878-1918): עיון בכתיבתה של ראשונות', בתוך: שילה וכו"ץ (עורכים), שם, עמ' 369-408.

36 Dafna Hirsch, 'Gender and Ethnicity in the Zionist Nation-Building Project: The Case of Hannah Helena Thon', *Ethnic and Racial Studies*, 34, 2 (February 2011), pp. 275-292

37 חנה הלנה טהון, 'ביוגרפיה', נרשם בכתב ידה באפריל 1953, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), A148/41; ברלוביץ, 'חנה הלנה טהון'; 'חנה הלנה טהון', בתוך: דוד תדהר, *אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו*, ג, תל אביב 1949, עמ' 1369.

38 טהון, 'ביוגרפיה'.



לעסוק בפעילות השטח שהייתה עתידה ללוותה במשך חייה, כאשר יצאה אל בין המהגרים היהודים העניים ברובע וייטצ'פל, ושם עבר עליה מהפך אידיאולוגי והיא הייתה לציונית.<sup>39</sup> מאוחר יותר באה כהן במגע עם אנשי התנועה הציונית, ועם שובה לברלין השתתפה באספות ציוניות, קראה כתבי עת ציוניים ולמדה היסטוריה, ספרות ושירה יהודית. מאוחר יותר הצטרפה למשרד הציוני בברלין, תחילה כממיינת עיתונים ובהמשך כבר הרצתה ופרסמה מאמרים בעיתונים ובכתבי עת יהודיים. בסוף 1911 נשלחה לניו יורק ככתבת של ביטאון התנועה הציונית, *די ולט* (Die Welt), ובעת שהותה בניו יורק – שם עסקה בין היתר בעבודה סוציאלית ברובע היהודי של מנהטן, לואר איסט סייד – הכירה את הנרייטה סאלד בשעה שהייתה עסוקה בייסוד 'הדסה', וסייעה בידה.<sup>40</sup>

בעת ביקורה של כהן בקונגרס הציוני ב־1910 ביקש ממנה ארתור רופין לבוא לארץ ישראל ולעבוד במשרד הארץ־ישראלי, ובחורף 1914 אכן הגיעה לארץ. בעקבות פרוץ מלחמת העולם הראשונה שבה לברלין, וחזרה לישראל רק ב־1921. לאחר שלושה חודשים נישאה לד"ר יעקב טהון (1880-1950), יליד לבוב שבאימפריה האוסטרו־הונגרית (כיום באוקראינה), מראשי עסקני היישוב.<sup>41</sup> אשתו הראשונה של טהון, שרה (1881-1920), אשר מתה מקדחת, ייסדה את אגודת הנשים הציוניות הראשונה בארץ ישראל, ארגנה את התאחדות הנשים העבריות לשיווי זכויות, עמדה בראשה, והקימה בתי מלאכה שהעסיקו מאות תלמידות, בעיקר יוצאות ארצות האסלאם.<sup>42</sup> אולי בעקבותיה הייתה גם חנה הלנה טהון לפעילה בנושא יוצאי ארצות האסלאם. אולם חנה הלנה הייתה מנהיגת נשים עוד לפני עלייתה לארץ ונישואיה ליעקב טהון. היא השתתפה כבר בכנס הייסוד של וייצ"ו בלונדון, ואף נבחרה ליו"ר וייצ"ו בארץ ישראל.<sup>43</sup> בשל מצב בריאותה הרופף לאחר עלייתה לארץ ועקב נישואיה התפטרה מתפקיד זה, וכדבריה 'תחת השפעתה של גב' סאלד עזרתי בארגון נשי הארץ ב"הסתדרות נשים עבריות", אשר במשך שנים רבות הייתה היו"ר שלה. בתפקידי זה גם ערכתי את העיתון "האישה". בתור באת כוחה של הסתדרות הנשים השתתפתי בעבודה של המחלקה הסוציאלית של עיריית ירושלים ונכנסתי יותר ויותר בעבודה הזאת.<sup>44</sup> ב־1925 הייתה חנה הלנה טהון ממייסדי 'מרכז שכונתי', מעין מרכז

39 שם.

40 שם; ברלוביץ, 'חנה הלנה טהון'; הנרייטה סאלד (Szold, 1860-1945), ילידת בולטימור, ארצות הברית, מורה ופעילת ציבור ציונית, מנהיגת נשים. ייסדה ב־1912 את ארגון הנשים 'ההסתדרות הציונית הדסה' ומאוחר יותר עלתה לארץ, הקימה את 'עליית הנוער' ונודעה ביחסה האישי לילדים במסגרתה. הייתה דמות מרכזית בתחומי החינוך והרווחה ביישוב בתקופת המנדט. ראו: 'הנרייטה סולד (סאלד)', בתוך: דוד תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו**, ד, תל אביב 1950, עמ' 1738.

41 טהון, 'ביוגרפיה'; 'יעקב טהון', בתוך: תדהר, שם, עמ' 1610-1611.

42 'שרה טהון', בתוך: יעקב שביט, יעקב גולדשטיין וחיים באר, **לקסיקון האישים של ארץ־ישראל 1799-1948**, עם עובד, תל אביב 1983, עמ' 236.

43 טהון, 'ביוגרפיה'.

44 שם.

קהילתי ראשון מסוגו בארץ ליוצאי ארצות האסלאם בשכונת שמעון הצדיק בירושלים, אשר התקיים עד מאורעות 1929. ב-1936 הייתה ממייסדי מרכז שכונתי אחר בנחלת אחים, שקהל היעד שלו היה בעיקר ילדי עולים שלא למדו בבתי הספר.<sup>45</sup> עם פתיחת בית הספר לשירות סוציאלי בירושלים מטעמו של הוועד הלאומי ב-1934, המוסד הראשון בארץ להכשרת עובדות סוציאליות, הרצתה בו טהון 'על תנאי החיים של עדות המזרח בארצות מוצאן ובארץ', ומאוחר יותר הרצתה על נושאים אלו גם במוסד המקביל, בית הספר לשירות סוציאלי בחיפה. טהון נחשבה לאחד מעמודי התווך בבית הספר לשירות סוציאלי בירושלים שנים רבות ואף השתתפה, לצידם של ד"ר קרל פרנקנשטיין ואחרים, בוועדת הבוחנים בבחינות הסיום של בית הספר.<sup>46</sup> במשך שמונה שנותיו הראשונות הכשיר בית הספר 70 עובדות סוציאליות, ועוד 70 עובדות סוציאליות שעלו לארץ עברו בו השתלמות שנועדה להכשירן לתנאים המקומיים.<sup>47</sup> רבים מנושאי עבודות הגמר של הבוגרות עסקו בנושאים הקשורים ב'סוציאולוגיה של עדות המזרח', שם הקורס שהעבירה טהון בבית הספר.<sup>48</sup> עדות ליחסים שכנראה שררו בין המרצה טהון ותלמידותיה נמצאת בעבודת הגמר של עליזה בולג,<sup>49</sup> שהקדישה עותק ביולי 1939 'לגב' טהון היקרה בהערצה ובחבה'.<sup>50</sup>

גילויים דומים של חיבה אישית, מלווים בהערכה כלפי גישותיה ועמדותיה של טהון אל יהודי ארצות האסלאם, מצויים במכתבה של הנרייטה סאלד שנכתב במקור באנגלית ביולי 1937, ובו עודדה את טהון לפרסם בעברית את מאמרה על 'בעיית היהודים האוריינטליים', שנכתב במקור בגרמנית ('Das Problem der Orientalischen Juden'). לדעתה של סאלד, המאמר תיאר 'תמונה שלמה, בזעיר אנפין, של בעייתנו החברתית העיקרית. אני מביעה שוב את התקווה כי יגיע לציבור הרחב [...] מפני שכפי שאת כותבת, הוא יכול לעורר את מצפונם של [האחרים על] מוסדותינו'.<sup>51</sup> נראה כי בשעה שכתבה את המכתב לא ידעה סאלד כי המאמר כבר תורגם לעברית והתפרסם ימים מעטים לפני כן בעיתון הארץ.<sup>52</sup>

45 ש.ם.

46 'ידיעות על ביה"ס לשירות סוציאלי בירושלים', ללא תאריך, אצ"מ, J1/1887.

47 ש.ם.

48 ש.ם. על הרצאותיה של טהון ראו ש.ם, A148/49, 58.

49 עליזה (אליזה) בולג (Bolag), ילידת בזל, שוויץ (שנות חייה אינן ידועות). עלתה לארץ ישראל ב-1935. עבדה במרכז הקהילתי בשכונת נחלת אחים (שהקימה טהון) ולמדה בבית הספר לשירות סוציאלי בירושלים, שם סיימה את לימודיה בהצטיינות ב-1939, ובהמשך הייתה עובדת סוציאלית במקומות שונים בארץ. מתוך: <http://jigsaw-navi.net/content/ba-bolag-alisa> (אוחזר ב-20.3.2019, אך המידע אינו זמין עוד).

50 עליזה בולג, 'סטלמנטים סוציאליים [מרכזים קהילתיים] וחשיבותם בשביל א"י', יולי 1939, אצ"מ, A148/70.

51 הנרייטה סאלד לחנה הלנה טהון, 23.7.1937, ש.ם, A148/45.

52 חנה הלנה טהון, 'בעית עדות המזרח', הארץ, 19.7.1937.

מאמר זה, שהיה כנראה מכונן מבחינתה של טהון בדרך ראייתה את יוצאי ארצות האסלאם, היה אחד משורת מאמרים שפרסמה בעיתונות העברית העוסקים בנושא זה. השפעתה של טהון על תפיסות ודימויים כלפי יוצאי ארצות האסלאם בחברה היישובית בתקופת המנדט ניכרת, ככל הנראה, גם בסדרת תסכיתי הרדיו 'קִיבוץ גליות בירושלים', שלושה עשר במספרם, אשר שודרו על ידי יעקב טשרנוביץ במסגרת התכנית 'הסכת והשכל' בתחנת הרדיו הרשמית של שלטונות המנדט, קול ירושלים, במסגרת שידוריה בעברית, ותדפיסיהם נמצאים בארכיונה האישי של טהון.<sup>53</sup>

ביוני 1948 הוציא לאור מכון סאלד לחקר החינוך (שאותו הקימה הנרייטה סאלד ב־1941) את מחקרה של טהון המבוסס על סקר שערכה בשנת 1947, בחסות המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי והמכון לחקר הכלכלה של הסוכנות, על מצבן הכלכלי והתרבותי של 30 משפחות יהודיות יוצאות צפון אפריקה בירושלים במשך שלושה דורות.<sup>54</sup> ספרה של טהון, **העדות בישראל: פרקים בקורותיהן וחבלי האחזותן**, שהיה אמור להיות יצירתה העיקרית, יצא לאור רק בשנת 1957, שלוש שנים לאחר מותה של המחברת.<sup>55</sup> בהקדמה שחיברה לספר מרים איצקוביץ, מנהלת בית הספר לשירות סוציאלי בירושלים, היא תיארה את טהון כחלוצה בחקר הרקע ההיסטורי וההווי החברתי של יהדות המזרח בארץ ישראל, אשר עשתה אותו למפעל חייה. איצקוביץ ציינה כי טהון לא באה מרקע אקדמי, אלא הייתה עובדת סוציאלית שהכירה את יוצאי ארצות האסלאם בעבודתה היום-יומית. לדבריה, טהון כתבה את הספר בשנת חייה האחרונה, כאשר נחלשה עקב מחלה, ולכן כתבה את הספר בגרמנית, שפת אימה. מאוחר יותר קראו את כתב היד המקורי ואישרו אותו לפרסום אישים כנשיא המדינה יצחק בן צבי, ושורה של אקדמאים מהאוניברסיטה העברית בירושלים, ביניהם חוקרים בעלי שם: המזרחן פרופ' שלמה דב גויטיין, הכלכלן פרופ' אלפרד בונה, עמיתה של טהון ד"ר קרל פרנקנשטיין, וחוקר יהדות צפון אפריקה ד"ר חיים זאב הירשברג. ד"ר מנחם איכלברג תרגם לעברית, והירשברג ערך, חיבר מבוא והכין ביבליוגרפיה.<sup>56</sup>

אמנם כך זכתה טהון להכרה אקדמית של מפעל חייה בקרב יוצאי ארצות האסלאם, גם אם לאחר מותה. אולם הספר עצמו עוסק, למרות ההבטחה הגלומה בשמו, כמעט אך ורק בתנאי חייהם של יהודי ארצות האסלאם בארצות מוצאם, ולא בארץ ישראל.<sup>57</sup> עובדה זו תמוהה במקצת לאור הרקע הארץ-ישראלי המעשי ולא המחקרי שממנו באה המחברת, וציפיותיה של כותבת ההקדמה כי עובדים סוציאליים, מורים וגננות, מדריכים ואחיות,

53 יעקב טשרנוביץ, 'ללא תאריך, אצ"מ, A148/58.

54 חנה הלנה טהון, **שלושים משפחות מערביות בעיר העתיקה של ירושלים**, מכון סאלד, ירושלים תש"ח.

55 הנ"ל, **העדות בישראל - פרקים בקורותיהן וחבלי האחזותן בארץ-ישראל**, ראובן מס, ירושלים תשי"ז.

56 מרים איצקוביץ, 'על הספר', בתוך: טהון, **העדות בישראל**, עמ' 7-8.

57 ראו למשל תוכן העניינים, שם, עמ' 3, ולאורך הספר.

ימצאו בספר חומר רב שיסייע להם בעבודתם היום-יומית.<sup>58</sup> לא ברור אם העורכים ערכו שינויים, ואולי אף השמיטו חלקים מכתב היד המקורי. כך או כך, רעיונותיה של חנה הלנה טהון זכו לתפוצה ולהשפעה אף מעבר לפעילותה הפובליציסטית הענפה, הן בחוגי העבודה הסוציאלית והן מחוץ להם, כפי שמלמדים התגלגלותו של כתב היד, הוצאתו לאור של הספר והתהודה שזכה לה.<sup>59</sup>

### יהודי ארצות האסלאם בארצות מוצאם

העיסוק ביוצאי ארצות האסלאם בארץ ישראל הביא את חנה הלנה טהון להתעניין גם בחייהם בארצות מוצאם, כפי שמעיד ספרה שיצא לאור לאחר מותה. במאמרה 'בעית עדות המזרח' היא כתבה:

ערינו ומושבותינו המאוכלסות עדות המזרח אינם שונים מאלה שבשכונות העניות של בגדד ומרוקו, קורדיסטן ותימן, כי רק בפנות נידחות במזרח אנו מוצאים רחובות וסמטאות כל כך עלובים ומזוהמים, ובתים כל כך עלובים ומלוכלכים כמו שאנו רואים בירושלים, בטבריה ובפתח תקוה.<sup>60</sup>

לפחות חלק מרשמים אלו לגבי יהודי ארצות האסלאם היו בלתי אמצעיים, כפי שמעיד מאמרה של טהון 'יהודי בגדד' שהתפרסם בעיתון דבר באוקטובר 1934 כרשמי ביקור בקהילה היהודית בבירת עיראק. לאחר הקדמה קצרה שבה ציינה כי בעיר חיים 80,000 יהודים מתוך 300,000 תושבים עברה טהון לתיאור מראם החיצוני, תוך כדי הדגשת שונותם הפיזית מיהודי אירופה ודמיונם לערבים:

יהודי הבא מאירופה עליו להתרגל להרגיש קורבת [כך במקור] גזע בינו ובין היהודי הבגדאדי: במראה פניו ובחיצוניותו דומה זה לערבי יותר מאשר ליהודי [...] טיפוסו של היהודי הבגדאדי נכרי הוא לנו מכל מקום: שער שחור משחור, עינים שחורות בורקות, גוון העור חום בהיר, ועד ירוק הזית, וגזרת הפנים הכבדה של בן המזרח. בין הגברים רבים יפים, גבוהי קומה וישרי גב; מה שאין כן הנשים. בין הילדות הצעירות יפהפיות להפליא, אך חיש מהר נעשות מהן מטרונות בשרניות בעלות פנים ריקות מהבעה.<sup>61</sup>

תיאורים פיזיולוגיים מכלילים כלפי קבוצות יהודים מארצות האסלאם נמצאים גם במקומות אחרים בכתבתה של טהון, כמו מאמר זה בירחון הנשים דבר הפועלת, משנת 1946:

58 איצקוביץ, 'על הספר'.

59 'ספר חדש – העדות בישראל', דבר, 3.5.1957; 'מבחר ספרי העונה', על המשמר, 4.6.1967.

60 טהון, 'בעית עדות המזרח'.

61 הנ"ל, 'יהודי בגדד', דבר, 22.10.1934.

אבל גם ליהודים האשכנזים הרגילים במגע תדיר עם יהודי המזרח, לא יקשה להבחין בין התימני הצנום, לרוב – בעל תוי פנים עדינים ועינים מבריקות, ובין הבוכארי הגבוה והמסורבל בעל הגולגולת העגולה ועצמות הלחיים הבולטות; איש כזה יכיר ממבט ראשון את ההבדל בין ילדים כורדים שבגדיהם סרוחים להם על גופם הרזה, ובין ילדי מארוקו בעלי ארשת פנים מובהקת של מאורים [...] פה בארץ, אשר כל הטיפוסים האלה נקוים אליה, יוכלו אולי לשוב לטיפוס העברי הקדמון.<sup>62</sup>

התיוג הגזעי בקטע זה יראה בוודאי מכליל, מהותני וצורם לקוראים בני זמננו, אולם הוא לא היה חריג בעבר בכתבי אינטלקטואלים יהודים שהשתייכו למעגל התרבותי הגרמני (בעיקר לפני מלחמת העולם השנייה), כמו גם הרעיון כי פלשתינה הייתה מקור 'הגזע היהודי' והשיבה אליה תהפוך את היהודים מחדש, כביכול, לגזע קדמון.<sup>63</sup> ייתכן כי טהון, כאוטודיקטית נלהבת, קראה על תפיסות אלו, או נחשפה אליהן, בהרצאות שזכור שמעה כ'שומעת חופשית' באוניברסיטאות במרכז אירופה בראשית המאה ה-20. קשה לקבוע עד כמה השפיעו תפיסות אלה על הביקורת הנוקבת והקשה, במישורים שונים, שהביעה טהון במאמרה כלפי הקהילה הבגדאדית. המאמר נכתב כחווה דעת של מומחית לכל דבר, אף שקרוב לוודאי הסתמך על ביקור קצר למדי ולא על שהות ארוכה והיכרות מעמיקה. בהמשך תיאור רשמיה מביקורה בבגדאד עברה טהון למצב הסוציו-אקונומי. היא ציינה את מעמדם האיתן של היהודים במסחר ואף את חלקם בשירות הממשלתי, אך הזדעזעה מן הפער בין המעמדות החברתיים שאותו קיבלו – לדבריה – כגזרה קבועה משמיים, וראתה באור שלילי אף את הפעילות הפילנתרופית, שלטעמה הייתה אקראית ולא מספיקה:

אין בין יהודי בגדאד אלא עשירים גדולים ועניים. בינונים אינם מצויים. עוני פירושו: בלי מחסה על גבי הראש, בסמרטוטים סביב הגוף, אסירי תודה בעד פת חרבה וצימוקי תמרים, בלי כל ידיעה ונעדרים כל התפתחות. איש התרבות הסוציאלי קשה לו לסבול את הניגוד הזה שבין עשיר ורש. לבגדאדים הרי זה סדר בגזרת השמים ואין להרהר אחריו [...] יהודי בגדאד רחוקים משאיפה לצדק סוציאלי כרחוק ממנו שכניהם. עשירים אחדים נודבים מזמן לזמן נדבות הגונות לבית החולים היהודי, לבית הספר או לתמיכת אביונים. אך אין שם לב לפעולה סוציאלי בעלת ערך חינוכי. מעטים הם המתעניינים כי צד [ההדגשה במקור] מוציאה הקהילה את כספיה לתמיכה [...] דרך כלל, סיוע סוציאלי פירושו לתת נדבה פחותה לכל אביון מקבץ על יד, ביום קבוע בחודש. כשהמדובר הוא על מתן ביד רחבה, אין היהודי העשיר הרגיל בא בחשבון כלל וכלל.<sup>64</sup>

62 הנ"ל, 'עדות המזרח בתוך הישוב', דבר הפועלת, 26.6.1946, אצ"מ, A148/53.

63 יפעת וייס, 'זהות ומהותנות: גזע, גזענות והיהודים במפנה המאות ה-19 וה-20', תיאוריה וביקורת, 21 (סתיו 2002), עמ' 145, 151.

64 טהון, 'יהודי בגדד'.

במסגרת טענותיה לא חזתה טהון, כמובן, את פעילותם הענפה של יהודים עיראקים בשורות המפלגה הקומוניסטית העיראקית בעשור 1941-1951.<sup>65</sup> אמנם פעילות זו החלה שנים אחדות לאחר ביקורה בבגדאד, אבל היא מעמידה את ביקורתה החברתית באור אירוני אף יותר. ביקורתה על התרבות וההשכלה הייתה אף חריפה יותר, ובתוך כך הביעה עמדה שלילית גם כלפי מסורת הכתיבה הדתית-רבנית בעיראק:

כאן למדו להשתמש בלשון הצרפתית כלשון חורגת, אך מבלי לחרוג למטה מן השטח [...] לרבים מהם מסתיימת תקופת השכלתם עם בית הספר, ואחרי ספר הלימוד לא יפתחו ספר לעולם [...] מועטה היא גם ההשכלה היהודית. דומה שמעיין היצירה היהודית, בספרות ובמחקר, נחתם בארץ זו לפני אלפי שנה.<sup>66</sup>

בהיבט החינוכי דנה טהון ברותחין גם את חיי המשפחה של יהודי בגדאד: 'ילדי בתי הספר באים הביתה לארוחת הצהריים ושבים לבית הספר מאחרים, מלוכלכים ובמצב רוח רע. בערבים ובחגים הם יושבים עם הגדולים ומצטיינים בחוסר נימוס'.<sup>67</sup> הרושם התרבותי הכללי השלילי שטהון הציגה אף גבר בתיאור הנשים, שתוארו כבר קודם לכן כריקות מהבעה, וטהון התקשתה להבין כיצד הן מבכרות את עיר מולדתן על תל אביב:

בחורות צעירות שהיו בתל אביב, מכחישות במרץ את יתרון חיי החרות שבעיר זו על חייהן הן. גם זה פטריוטיזם! שאין הנשים משתתפות בשום ענין רוחני - גם זה מעצור בהתפתחותם הרוחנית והמוסרית של יהודי בגדאד.<sup>68</sup>

בהקשר זה יש לציין כי בעיראק של התקופה המלוכנית (עד 1958) אכן נשללו מן האישה זכויות ציבוריות ופוליטיות, עבודת נשים בנות המעמד הבינוני מחוץ לביתן לא הייתה מקובלת ושינויים בתחום זה החלו רק בסוף שנות השלושים, כאשר נשים צעירות ומשכילות החלו לצאת לעבודה, ובשנות הארבעים, כאשר נשים מעטות רכשו השכלה גבוהה והחלו לעבוד כרופאות וכרוקחות, אבל עדיין בדרך כלל פרשו לאחר נישואיהן.<sup>69</sup> טהון, על כל פנים, לא התייחסה למורכבות מצבן של הנשים היהודיות בעיראק, ולא נראה

65 Orit Bashkin, *New Babylonians: A History of Jews in Modern Iraq*, Stanford University Press, Stanford 2012, pp. 141-182; ראו גם מחקרו החלוצי של נסים קוז, 'ציונים וקומוניסטים יהודים בעיראק, 1950-1941', בתוך: חיים אבני וגדעון שמעוני (עורכים), *הציונות ומתנגדיה בעם היהודי*, הספרייה הציונית, ירושלים תש"ן, עמ' 205-223.

66 טהון, 'יהודי בגדד'.

67 שם.

68 שם.

69 ראו למשל אסתר מאיר-גליצנשטיין, "כאן אוכלים עם סכין ומזלג" - מזרח ומערב במפגש הבין-תרבותי במדינת ישראל', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג, *חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2005)*, עמ' 625-626; להרחבה בנושא זה ראו: Noga Efrati, *Women in Iraq: Past Meets Present*, Columbia University Press, New York 2012.

כי נטתה לגלות כלפיהן אמפתיה. לרשמים אלו מצטרפים חיי הקהילה, שגם אותם תיארה טהון תיאור שלילי במיוחד:

ארגון חיי הקהילה מצטיין [...] בחוסר ארגון. יש כאן כנופיות מנוהלות בידי משפחות עשירות, האוכלות אשה את חברתה. ואין האיבה באה מתוך עניינים של רוח, אלא לשם כבוד ומשרה. הקהילה עצמה גם היא אינה מאורגנת, ולפיכך אין ביכולתה לגבות מסים קבועים. פרנסתה על נדבות מקריות [...] אגודות הנוער אינן במציאות. במקרה של התקפה רצינית – אימת רבים – אין מי שיגן על יהודי בגדאד, ואף לא הנוער.<sup>70</sup>

מבחינה אידיאולוגית ראתה טהון ביהודי בגדאד קבוצה המתעניינת בארץ ישראל רק מסיבות חומרניות ואינה מודעת כלל לציונות, לא רק בגלל האיסור הממשלתי שהוטל על פעילות ציונית אלא גם מחמת מגרעותיהם האינהרנטיות, כפי שהיא ראתה זאת:

אילו אפשר היה לעסוק בתעמולה ציונית בעיראק, אין שעה טובה מזו של עכשיו. אמנם, יש כאן צורך להתחיל באלף-בית של הציונות. יהודי בגדאד מתעניינים עתה בארץ ישראל, אך רק כבארץ שאליה אפשר יהיה להימלט בשעת סכנה, או כבארץ שיש לה סיכויים כלכליים טובים מאלו שבארצם. ויש שהתחילו כבר להשקיע כספים בארץ ישראל. אין איש יודע את תכנה הרוחני של הציונות ואת החובות כלפיה. עמל שוא הוא לבקש כסף לתכלית ציונית אצל יהודי בגדאד, שאינם יודעים בלאו הכי נתינה מה היא. ויש לשאול אם טוב הוא לארץ שעשירים אלו יבואו אליה, לפני התחנכם להבנה כלשהי של הציונות. וחינוך זה קשה הוא. הממשלה מדכאת כאן כל תעמולה ציונית, ואין איש יעז לקרוא לאסיפה ציונית. ועוד אין יהודי בגדאד רגילים בקריאה, כך שתעמולה ציונית אינה ענין להם בדרך זו [...] גרעין לציונות נמצא רק בחוג קטן של צעירים, אינטלקטואלים במקצת, מורים וסטודנטים, הלומדים עברית ושואפים לעבודה חקלאית בארץ [...] חוג צעירים אלו, שנתחנכו ע"י מורים עבריים מארץ ישראל ועל ידי צירי הקרן הקיימת לישראל וא"י העובדת, הוא פתח תקוה להשיב, כעבור אלפי שנה, ליהודי בבל השאיפה לעם ישראל ולהתקשרות עם כלל העם היהודי.<sup>71</sup>

יש לציין כי תיאוריה השטחיים והרוויים בסטריאוטיפים של טהון לא היו שונים בהרבה במאפייניהם מביקורתם של השליחים הארץ-ישראלים שפעלו בעיראק שנים אחדות לאחר מכן, למן שנות הארבעים המוקדמות.<sup>72</sup> כמו טהון שקדמה להם תקפו השליחים את סולם הערכים החומרני, לדעתם, ואת אורח החיים ותרבות הפנאי בחברה היהודית. הם הגיעו למסקנה שה'לבנטיניות' של יהודי עיראק מנעה מהם להתאחד לפעולה משותפת. אנצו

70 טהון, 'יהודי בגדד'.

71 שם. ההדגשה במקור.

72 אסתר מאיר, 'עולמות מתנגשים: המפגש בין שליחי היישוב לבין יהודי עיראק', בתוך: דליה עופר (עורכת), **בין עולים לותיקים – ישראל בעליה הגדולה 1948-1953**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1996, עמ' 56-59.

סרני, שהיה שליח בעיראק בשנים 1942-1943, כתב עליהם כך: 'החומר הזה איננו חומר אירופה [...] אפשר לעשות מהם "בני אדם", אך לא יעלה בידינו לעשות זאת בלי עזרתם של האנשים בארץ'.<sup>73</sup>

טהון והשליחים שפעלו בעיראק לאחר מכן התעלמו לא רק מתרבות דתית ומסורתית עשירה אלא גם מתהליכים מודרניים של חילון, שחרור הנשים ויחס אוהד לרכישת ידע והשכלה שרווחו בקרב השכבה האמידה של יהודי בגדאד.<sup>74</sup> בכלל זה נטו להתעלם גם מצמיחתה של מערכת חינוך יהודית מודרנית שכללה בחלקה בתי ספר של חברת כ"ח, ואותם טהון מזכירה במאמרה, ובחלקה בתי ספר ממשלתיים.<sup>75</sup> גם פעילות ציונית מאורגנת התקיימה בעיראק כבר מראשית שנות העשרים, אם כי משנת 1922 במתכונת מחתרתית מצומצמת, עקב איסור הממשלה.<sup>76</sup> אפשר כי טהון הייתה מופתעת אילו קראה על הנתון שפרסמה מחלקת הסטטיסטיקה של הסוכנות ב־1945, ועל פיו שיעורם היחסי מתוך קהילתם של העולים מעיראק לארץ ישראל בשנים 1919-1942 היה גבוה משיעורם של העולים מפולין מתוך קהילתם בתקופה זו (6 אחוזים לעומת 5 אחוזים).<sup>77</sup> יש לציין גם כי טהון, למרות הערתה על הדמיון במראה החיצוני בין יהודי בגדאד לערבים (כלומר, מוסלמים ונוצרים בני המקום), לא התייחסה, וכנראה אף לא הייתה מודעת, להיבטים המורכבים של הזהות היהודית-ערבית בעיראק ובשאר ארצות ערב, כמו גם הזהות העיראקית או זהויות מקומיות אחרות בארצות ערב והאסלאם.<sup>78</sup>

הביקורת הקשה של טהון כלפי יהודי ארצות האסלאם בארצות מושבם לא הצטמצמה לקהילה הבגדאדית בלבד. בחיבור שלא פורסם בשם 'סוציאולוגיה בין עדות המזרח', שכנראה שימש חומר להרצאותיה בבתי הספר לשירות סוציאלי, היא כתבה: 'בין היהודים בדמשק ובבירות העשירים הם לבנטינים ואינם מתעניינים בשאלות הציבור או התרבות. בין דלת העם שורר עוני רב, בין הזונות בדמשק ובבירות יש מספר גדול של יהודיות'.<sup>79</sup> נראה כי התפיסה הנמצאת בבסיס גישתה של טהון כלפי הקהילות היהודיות בארצות האסלאם באה לביטוי בסדרת תסכיתי הרדיו 'קבוץ גלויות בירושלים' שהגיש יעקב טשרנוביץ, שנכתבו כנראה בהשראתה ואולי אף ישירות בידיה:

73 שם, עמ' 58, 62.

74 שם, עמ' 64-66; מאיר גליצנשטיין, 'כאן אוכלים עם סכין ומזלג', עמ' 621-626.

75 ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה', עמ' 212-213; מאיר גליצנשטיין, שם, עמ' 623.

76 ליסק, שם, עמ' 212-213.

77 גורביץ, גרץ ובקי, העלייה, הישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסיה בארץ ישראל, מדור הטבלאות בסוף הספר, עמ' 9.

78 הלל כהן, 'חיינו ומותו של היהודי הערבי בארץ ישראל ומחוצה לה', בתוך: עופר שיף (עורך), מולדות בנולה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2015), עמ' 171-177, 198-199; לדיון ביהדות עיראק, זהות יהודית-ערבית ועיראקית ראו: Bashkin, *New Babylonians*, pp. 1-14; לדיון מורחב בנושא ראו: Reuven Snir, *Who Needs Arab-Jewish Identity?*, Brill, Leiden 2015.

79 חנה הלנה טהון, 'סוציאולוגיה בין עדות המזרח', ללא תאריך, אצ"מ, A148/58.



כדאי לזכור את הגורם הזה של הניתוק ושל הסביבה הפראית, הרחוקה מתרבות, כדי להבין את המעמד המיוחד של עדות המזרח בקרבנו. פעמים נראית לנו תמונה רמת החיים וההשכלה הנמוכה של אחינו אלה. אל לנו לשכוח, כי לגבי התנאים ששררו בארצות מוצאם, גבורה עילאית היא בהם שידעו להתגבר על הירידה שמסביב להם ולשמור על גרעין של תרבות עברית ועל חכמת החיים שמציינת אותם במידה רבה כל כך.<sup>80</sup>

תפיסה זו של יהודי ארצות האסלאם כיושבים ב'אוריינט פראי' השפיעה, כאמור, גם על דימוים השליילי של העולים החדשים מארצות אלו בעיני טהון:

מזמן המלחמה העולמית [הראשונה] החלה עלית יהודים מחלב ומסוריה לא". עולים אלה אינם חומר טוב ביותר, דרגת תרבותם נמוכה [...] במלחמת העולם סבלו שם [בעיר אורפה, כיום בדרום מזרח תורכיה] היהודים ונרדפו ע"י התורכים והערבים כמרגלים, ותיכף לאחר המלחמה התחילו היהודים מאורפה לברוח ואחדים מהם עלו ארצה; עולים חדשים אלה היו על דרגת התפתחות נמוכה, מחוסרי כל מסורת, ומושפעים מהערבים בתרבותם. שפתם היא תערובת של ערבית ותרגום [ארמית]; בירושלים הם חיים יחד עם העיראקים, הכורדים והחלבבים ויש להם קשר עם ועד הספרדים. בעבודתנו הם חומר קשה לסידור [...] אחרי שלטון הבולשביקים בבוכרה נתרשושו היהודים [שם] וסובלים בתור אלמנט חשוד [...] אחרי הסבל הזה הם באים ארצה במצב גופני ורוחני ירוד. הם אמנם מפותחים באופן שכלי, [אך] אין להם מסורת, הם אנלפביתים. בארץ רובם סוחרים וירקנים.<sup>81</sup>

### 'דרכו של רחמים אל הטרור'

הסיפור 'דרכו של רחמים אל הטרור' מאת חנה הלנה טהון, שהתפרסם בשני המשכים בעיתון היומי בעברית 'קלה' ומנוקדת הגה (וכנראה נועד לעולים חדשים) במארס-אפריל 1947, מתאר את עלייתו ארצה וקליטתו של נער יוצא ארצות האסלאם שמקום מוצאו המדומיין לא צוין בפירוט, שעלה לארץ עם משפחתו בדרך היבשה באופן בלתי לגאלי: 'בבהירות רבה זוכר רחמים אותו ערב בגטו של עיר מולדתו המזרחית, בו עמד הוא, בן למשפחה רבת ילדים, והאזין לדבריו של שליח מארץ ישראל. אותו שליח סיפר להורים, בשפתם הם, על פלאי ארצו'.<sup>82</sup> בהמשך הסיפור יצאה המשפחה לדרך תלאות, שבמהלכה נשדד רכושם על ידי מורי הדרך אל הגבול, אותו עברו תחת מטר יריות. בהגיעם לירושלים פגשו בקרוביהם שהתגוררו בשכונת עוני. ההורים נדחו על ידי מוסדות הסיוע השונים של היישוב, ולרחמים

80 יעקב טשרנוביץ, 'קבוץ גלויות בירושלים - שיחה ב: עדות המזרח', ללא תאריך, שם.

81 טהון, 'סוציאולוגיה בין עדות המזרח'.

82 הנ"ל, 'דרכו של רחמים אל הטרור', הגה, 30.3.1947, אצ"מ, A148/53.

לא נמצא מקום ללימודים בבתי הספר. לבסוף התקבל ל'חדר' מזרחי, סיים אותו בגיל 14 ועבר לעבוד כנער שליח בחנות. טהון תיארה את הבית שאליו היה שב מעבודתו:

מואס הנהו [כך] את כל הזמן במרתף הלח, אשר לא יכיל את כל בני המשפחה ואשר לו עצמו אין בו פינה מיוחדת. קץ הנהו מפני אותו רגע, הנשנה עתה לעתים תכופות יותר ויותר, בו חוזר האב שכור הביתה והאם אשר תקוותה לזכות במספר שילינגים לצורכי הבית הווכזה גם הפעם, שופעת את מרי לבה בתלונות קשות; קץ הנהו מפני אותו רגע בו דופקים שני חיילים זרים בזוגית החלון ומיד יוצאות בעקבותיהם שתי האחיות הבכורות מפורסות ומצוחצחות – אל חשכת הלילה.<sup>83</sup>

לדימוי הסטריאוטיפי של האב כאלכוהוליסט וחסר יכולת לפרנס את משפחתו נוסף כאן דימוי סטריאוטיפי של זנות. אחיותיו של רחמים אינן מתוארות כזונות באופן בלתי משתמע לשני פנים, מלבד הגנאי המרומז שבצעם הביילוי בחברת חיילים בריטים, אולם סטריאוטיפ הזנות מיוחס אצל טהון לנערות יוצאות ארצות האסלאם גם במקומות אחרים, כמו תיאור הקהילות בדמשק ובבירות לעיל, ועל כך נוספים עוד, כמו תיאור זה של ילדות בנות העדה המערבית (צפון אפריקאית) בארץ: 'גם הילדות הן בסכנה. הן יפות מאוד ומהוות מספר לא קטן של זונות',<sup>84</sup> וההערה הבאה מתוך המאמר 'בעית עדות המזרח': 'בשכונות האלה בארצנו [...] כאן נהיים ילדים וילדות לפושעים ולפרוצות'.<sup>85</sup> הדימוי המופקר מינית של הנערה יוצאת ארצות האסלאם (לצד הדימוי העברייני של הנערים) היה מוכר למדי ובלט גם בהתייחסותן של המחלקה הסוציאלית ומחלקת הבריאות של עיריית תל אביב באותה תקופה, בעיקר בנוגע לקשרים עם ערבים, ומאז המרד הערבי (1936-1939) ומלחמת העולם השנייה גם עם חיילים בריטים, כפי שהראו ברנשטיין ורוז. קשרים אלו נחשבו לשליליים ולעתים קרובות נתפסו כזנות, גם במקרים שבהם היה מדובר בקשרים רומנטיים.<sup>86</sup> נראה כי טהון בחרה להתמקד מבחינה ספרותית-דידקטית דווקא בקשרים עם חיילים בריטים, והזעם שעוררו בוודאי בקרב בני משפחותיהן של הנערות והצעירות, כדי לקשרם לדרכו של רחמים 'אל הטרור'. חבר לעבודה, הפעיל באחד הארגונים 'הפורשים', הכניסו אל שורות הארגון (לא מפורט איזה), ורחמים שמע את המשנה הרוויזיוניסטית:

למשמע דיבורי המשטמה הללו, נעורו מחדש בלב רחמים חוויות ילדותו. בבחירות רואה הוא לנגד עיניו אותו מורה דרך שהציגם בחוסר כל ואפילו בלי שמיכת התינוק; שומע הוא את שריקות כדורי הרובים שנורו עליהם על ידי שומרי הגבול, חושב הוא על אותם שני החיילים הלוקחים עמם מדי לילה את אחיותיו. הוא למד עכשיו שעליו לשנאם ושהוא רשאי להיפרע מהם באחד הימים. ועוד רגש משטמה נעור בקרבו, נגד

83 ש.ם.

84 הנ"ל, 'סוציאולוגיה בין עדות המזרח'.

85 הנ"ל, 'בעית עדות המזרח'.

86 ברנשטיין, נשים בשוליים, עמ' 71-73; רוז, ילדי ההפקר, עמ' 248-268.

אלה אשר הרחיקוהו, אותו ואת המקורבים להם מקרבם, אלה אשר נפחו בו תחילה תקוות גדולות והסגירוהו אח"כ לשכונת העוני המזוהמת ול'חדר' המאוס, מקום בו נתקל הוא רק בנדכאים כמוהו, מקום בו נמנע ממנו לקנות דעת ולהתרומם לשאיפות נעלות ולא יכול כלל להעלות על הדעת השתייכות לחוג רעים מעין אלה שהוא עכשיו משתייך אליהם. משמעותה של הנקמה בבני עמו תהיה זו: יבזו להם על היותם מוגי לב ונטולי עוז רוח. הוא יבזה אותם כשם שבזו אותו, הוא יפר את רצונם, הוא ישבש את דרכיהם [...] ורחמים מתחיל להטיף לאחיו ולשכניו הצעירים בשכונת הצריפים על טרור, רצח ועוז רוח. באוזני נערים ונערות בלואים הוא חוזר על אותם הדברים ששמעם הוא פעמים אין ספור: 'זמנם הם חלף כבר. גורל הלאום העברי מונח עתה בידנו'.<sup>87</sup>

התגייסותם של צעירים יוצאי ארצות האסלאם לשורות הארגונים אצ"ל ולח"י הטרידה את טהון, והיא טיפלה בכך גם במאמר אחר:

לאחר שגדלו צעירים אלה באווירת פיתוי והסתה, והם על פי רוב מזורזים על ידי צמאון נקמה בלתי מודע כנגד החברה שהזניחה אותם, ולאחר שלמדו כילדים לקחת חלק בהפגנות רחוב ובהתקפות קטנות על השלטון, הרי מוכנים הם עתה בהתבגרם להוביל פצצות בתוך סלי ירקות לבית הסוהר או לרצוח נציגי הממשלה.<sup>88</sup>

הסבל שעבר על 'רחמים' (המשמש כאן כשם ארכיטיפי), והתנפצות ציפיותיו שנבנו על ידי השליח מארץ ישראל, מובילים אותו להתרסה ואף לשנאה כלפי החברה האירופית, המתגלמת בדמותם של מנהיגי היישוב וקבוצת העילית שסביבם. הזדהותו של הצעיר עם הארגון המחתרתי מתוארת, אם כן, כפרי מניעים אישיים-רגשיים ולא רציונליים-לאומיים. רגשי הקיפוח והאנטגוניזם כלפי הממסד היישובי שהתעוררו בין יוצאי ארצות האסלאם במהלך קליטתם בארץ ואחריה – ולדעתה של טהון הם שמנעו בעדם מלהצטרף למפא"י – תוארו על ידיה גם במאמר אחר:

המוסד הציבורי הראשון שהם פונים אליו, הוא הלשכה לעזרה סוציאלית של ועד הקהילה, ומכיוון ששם אי אפשר לתת להם את כל העזרה המבוקשת, חודרים ללבותיהם החששות הראשונים לגבי יחסו של הצבור הרחב אל חוגיהם, חוגי העולים מארצות המזרח [...] ועוד אכזבה נכונה לו לעולה החדש, שבא ארצה בלי התעודות הנחוצות לו כאן, בפנותו אל הסוכנות היהודית בבקשה לעזור לו בהשגת התעודות הללו. אי היכולת של מוסדותינו לעזור לכל הפונים אליהם מעוררת בלבותיהם את החשד שגם המוסדות הלאומיים מתייחסים אליהם בחוסר אהדה [...] גם הדעה השוררת ביניהם,

87 טהון, 'דרכו של רחמים אל הטרור – סוף', הגה, 6.4.1947, אצ"מ, A148/53.

88 הנ"ל, 'בידודו של הנוער מעדות המזרח', עמודים, כג (1944), עמ' 3, שם, A147/53.

אם בצדק ואם לאו, שכל לשכות העבודה, בלי הבדל מפלגה, מקפחות את זכויותיהם לעומת האשכנזים, עוצרת בעדם מהסתפח למפלגת הפועלים.<sup>89</sup>

בכך הייתה טהון בין הראשונים במחנה הציוני-סוציאליסטי, ככל הנראה, שניסו להעלות על סדר היום, עוד לפני הקמת המדינה, את מערכת היחסים בין הציונות הרוויזיוניסטית ליוצאי ארצות האסלאם ולמצוא לה הסבר, לפי שיטתה.<sup>90</sup>

## בעיית החינוך

בסיפור 'דרכו של רחמים אל הטרור' עסקה טהון, בין היתר, בבעיית החינוך בין יוצאי ארצות האסלאם. היא תיארה כיצד מנסים העולה החדש ואימו למצוא לו מקום לימודים במערכת החינוך היישובית ונדחים, עד למציאת מקום בחינוך מסורתי:

הנה הדרך הארוכה מבית ספר למשנהו, סירוב אחרי סירוב. כאן הכיתות כבר מלאות, שם אין מקבלים תלמידים חדשים באמצע השנה. פה אין ידיעותיו מספיקות ביחס לכיתת בני גילו ושם הנו קשיש מכדי להיכנס לכיתת המתחילים [...] לבסוף הובא רחמים ל'חדר', אשר היה שונה אך במעט מן ה'חדר' שבעיר מולדתו. חלל אפל, גדוש ומזוהם; מורה בור מצליף בשוטו על ראשי תלמידיו, להקה פראית של ילדים עניים ומעוטי דעת כמוהו עצמו, ובליל של שפות, צעקות וקללות ציינו את החדר.<sup>91</sup>

במאמר שפרסמה בעיתון הארץ בקיץ 1937 על החינוך היסודי היהודי בירושלים כתבה טהון כי מתוך 15,000 ילדים בגילאי בית ספר היו רק 6,800 במערכת החינוך האוטונומית של היישוב, לצד 1,200 תלמידים ב'כיתות מקבילות' (מפעל חינוך ירושלמי מקומי, ראו להלן) שלדעתה נשקפה להן סכנת סגירה, ו-2,300 תלמידים בבתי הספר היהודיים הפרטיים כ"ח ואוולינה דה-רוטשילד. בנוסף למדו כמה מאות, 'בעיקר מחוגים אמידים', בבתי ספר פרטיים, ועוד כמה מאות בבתי ספר נוצריים 'של המיסיון' (מיסודם של המיסיונים של כנסיות מערביות. רוב תלמידיהם היו נוצרים מקומיים, אבל היו ביניהם גם מוסלמים ויהודים), ו-3,000-4,000 בחינוך מסורתי – 'חדר' או 'תלמוד תורה' של הכוללים, או מטעם הוועדים של הספרדים ועדות המזרח. כל האחרונים הוגדרו בעיניה כ'חינוך לא מספיק

89 הנ"ל, 'חינוך לאומי וחברותי להמוני העם', בשעריך ירושלים, ללא תאריך, אצ"מ, A148/52. לפי התוכן ניתן להעריך כי המאמר נכתב בתקופת המרד הערבי (1936-1939).

90 אמיר גולדשטיין הראה כי הצטרפותם של צעירים מזרחים לשורות אצ"ל, שצוינה כבר בכרוזי הארגון ושהודגשה על ידי תנועת החרות ומנהיגה מנחם בגין לאחר הקמת המדינה ועד שנות השמונים, הוזכרה גם בדיווחים שקיבל בן-גוריון בשנים 1947-1948. ראו: אמיר גולדשטיין, 'מנחם בגין, תנועת חרות והמחאה המזרחית: בין ואדי סאליב ל"פנתרים השחורים"', ישראל, 12 (2007), עמ' 4-1.

91 טהון, 'דרכו של רחמים אל הטרור'.

מנקודת המבט הכללית, ובעיקר הלאומית, דעה רווחת ביישוב בזמנה. השאר, כ־1,500 לפי הערכה, נשארו מחוץ למסגרת חינוכית 'ונעשים בורים [אנאלפביתים]'.<sup>92</sup> טהון חזרה על נתונים והערכות דומים במקומות נוספים.<sup>93</sup>

תלמידתה של טהון, עליזה בולג, ערכה בשנות השלושים המאוחרות, בעבודת הגמר שלה בבית הספר לשירות סוציאלי בירושלים, מחקר סטטיסטי על קבוצת ילדים בגילאי 7-16 שביקרו במרכז הקהילתי בנחלת אחים, קרוב לוודאי באמצעות גיליונות התלמיד שלהם מטעם 'כנסת ישראל', שעותקים שלהם נמצאים בארכיונה האישי של חנה הלנה טהון ומכילים מידע על הרכב המשפחות ומצבן החברתי-כלכלי.<sup>94</sup> הקבוצה כללה 62 ילדים, מהם 25 אורפלים (יוצאי אורפה), 11 כורדים, 6 חלבים, 6 תימנים, 5 בבלים, 5 פרסים, 2 מערבים ו־2 ספרדים. 41 מהם נולדו בארץ, 90 אחוז מן ההורים היו עולים. השכלת הילדים, עד הגעתם למרכז, הייתה כלהלן: 2 למדו במיסיון, 10 בתלמוד תורה, 19 בבית ספר [יסודי, קרוב לוודאי], 31 היו אנאלפביתים, כלומר מחוץ למסגרת חינוכית. השכלת האבות: 38 למדו בתלמוד תורה, 1 בבית ספר, 23 לא ידעו קרוא וכתוב. מבין האימהות, רק 6 למדו בבית ספר. היתר לא ידעו קרוא וכתוב.<sup>95</sup> במאמר מוסגר ניתן לציין כי הנתונים, המלמדים על מספר ילדים נמוך יחסית שביקרו במרכז הקהילתי, באזור שהיה הריכוז העיקרי של יוצאי ארצות האסלאם בירושלים, מוליכים למסקנה כי לפעילות החברתית של טהון ועמיתותיה, שהייתה חלוצית בזמנן, הייתה השפעה מועטה יחסית על הציבור הרחב של יוצאי ארצות האסלאם, שכנראה לא נחשפו לפעילות זו או לא הצטרפו אליה, מסיבות שונות.

מתיאורה של טהון ב־1946 במאמר בעיתון דבר הפועלת עולה כי מצב זה לא השתנה בהרבה לאחר מלחמת העולם השנייה:

כל מי שהיה קרוב לעבודה הסוציאלית וידע את המצב בירושלים לאישורו, היה מביט בחרדה על הילדים הגדלים כאן ללא תורה וללא רכישת הידיעות ההכרחיות לדרכם בחיים - מחוץ ל'ידיעת החיים' שקנו להם ע"י התבגרות בלא-עת. בשנים שלפני המלחמה [מלחמת העולם השנייה] גדל מספרם של ילדים עזובים כאלה במידה מבהילה. בין ילידי הארץ, ועוד יותר בתוך משפחות העולים החדשים מארצות המזרח, אפשר היה למצוא מאות וגם אלפים של נערים ונערות כאלה [...] רובם של הילדים האלה מוצאם ממשפחות מטופלות בילדים מרובים, ועל כל בן או בת למשפחה כזאת לעזור משחר ילדותם למצוא את פת הלחם.<sup>96</sup>

92 הנ"ל, 'בתי הספר העממיים בירושלים לאור הצרכים', הארץ, 30.8.1937.

93 הנ"ל, '1200 תלמידים בירושלים בסכנה', ללא תאריך, אצ"מ, A148/45; הנ"ל, 'הבו בתי ספר לאלפביתים [כך במקור] שלנו!', ללא תאריך, שם, A148/49.

94 מחלקת החינוך של כנסת ישראל, 'גיליונות תלמיד', 1939, שם, A148/45.

95 בולג, 'סטלמנטים סוציאליים'.

96 חנה הלנה טהון, 'ילדים ללא חינוך', דבר הפועלת, 26.6.1946, אצ"מ, A148/53.

לדעתה של טהון היו חלק מההורים חסרי מודעות לחשיבותו של החינוך, אבל היא הבינה כי רבים מהילדים הודרו ממסגרות החינוך היישובי מסיבות אחרות.<sup>97</sup> אך למרות אייכולתן, או חוסר רצונן כמשתמע, של מסגרות החינוך היישוביות לקלוט את כל התלמידים, עדיין הביעה טהון דעה שלילית הן על בתי הספר הנוצריים, מסיבות לאומיות, והן על בתי הספר המסורתיים של יוצאי ארצות האסלאם, שאותם תיארה כרועשים ומלוכלכים והטילה ספק בהשכלתם וביכולתם החינוכית של מוריהם:

חלק מהנערים מצא לו מקום ב'חדר' או בתלמוד תורה ('כותאב') של בני עדתו. מי שראה 'חדר' מזרחי כזה, על לכלוכו וצפיפותו, על שאונו והעדר כל זכר לשמירת הבריאות ולחוש הטעם הטוב, על 'חכמי' נטולי ידיעות והכשרה חינוכית, מי שראה כל זאת יבין, כי ילדים שנדונו לבלות פה כמה משנות נעוריהם - חלק חשוב ממנת חייהם נגזל מהם. היו גם הורים שבחרו בבתי חינוך גרועים מאלה: בבתי הספר של המיסיון, המרחיקים מאות מילדי ירושלים מכל הענינים הקרובים ללבו של כלל ישראל.<sup>98</sup>

ראיית בתי הספר הנוצריים באור שלילי ביותר, לא רק מבחינה לאומית אלא גם מבחינה חינוכית וחברתית בהשוואה לבתי הספר של היישוב, הגיעה לשיא בתיאורה של טהון את העדה המערבית (יוצאי צפון אפריקה) במסגרת הרצאותיה:

המצב הטרבותי: אינו מפותח לגמרי, מספר גדול מהם שולח את בניו לביה"ס של המיסיון ורבים נשארים אנלפביתים. מבין ילדיהם יש האחוז הגדול ביותר של עברניים. אחוז המערבים בישוב הירושלמי הוא - 3 אולם אחוז העברניים המערבים הוא - 19. הסיבות לכך הן: 1. כלכלית. 2. ההבדל בגיל ובהשקפות בין ההורים והילדים. 3. בי"ס מיסיון והדעות שוא השוררות ביניהם במידה ניכרת.<sup>99</sup>

טהון תיארה במאמרה על החינוך בעיתון דבר הפועלת את הפעולות שנגקטו, על ידיה ועל ידי אחרים, לשינוי מצב זה, אך הודתה כי פעילותה בנחלת אחים הייתה 'כטיפה בים', עד למפעל שהקימו קבוצת מורים ועובדים סוציאליים מירושלים בראשותו של המחנך הוותיק דוד ילין.<sup>100</sup> מפעל זה, 'הכיתות הנוספות' [או המקבילות] על שמו של דוד ילין, זכה לתמיכה תקציבית מוועד קהילת ירושלים, וכעבור זמן גם לתמיכתם הכספית של מחלקת החינוך הממשלתית, ולבסוף גם הוועד הלאומי. על מנת להפוך את כיתות הלימוד לנגישות הן נפתחו בשכונות עצמן, והגיעו אליהן ילדים וילדות שסייעו בעבודה למשפחותיהם. במשך הזמן, עם התרחבות התמיכה התקציבית, נפתחו כיתות נוספות, סופק אוכל ושירות רפואי כלשהו בדמותה של אחות, ומספר התלמידים עלה והגיע ל-600 בשנה. עם זאת, עדיין חסרו חדרי כיתה ואמצעי לימוד, ילדים בגילאים שונים, מ-8 ועד 12, למדו בכיתות משותפות, וסך

97 ש.ם.

98 ש.ם.

99 טהון, 'סוציאולוגיה בין עדות המזרח'. ההדגשה במקור.

100 הנ"ל, 'ילדים ללא חינוך'.

כל שעות הלימוד היומיות הגיע לשלוש. בית הספר המקצועי ברנדייס, שנוסד בירושלים ב-1942 על ידי ארגון 'הדסה', סיפק לנערים, בעיקר יוצאי ארצות האסלאם, לפי תיאורה של טהון, 'הדרכה טכנית במקצוע הקרוב ללבם – פעולה בעלת חשיבות מיוחדת, כהכנה ראשונה לקראת משלח ידם בעתיד' (בית הספר סליגסברג, שהוקם על ידי 'הדסה' בה בעת, העניק הכשרה מקצועית לנערות במקצועות כתפירה, בישול וקצרנות).<sup>101</sup> אולם יש להניח כי 'הדרכה טכנית' זו, גם אם שיפרה בטווח הקצר את מצבם, הסלילה למעשה את התלמידים למקצועות נמוכים בסולם החברתי-כלכלי בהשוואה לתלמידי 'כיתות רגילות'. תמי רזי, שכתבה על מפעלים דומים שהתקיימו באותה תקופה בתל אביב, סיכמה: 'נראה כי דרך זו נסללה כבר בתקופת המנדט'.<sup>102</sup>

גם נערות יוצאות ארצות האסלאם עברו הכשרה מקצועית שהסלילה למעשה את דרכן למקצועות 'נחותים'. הכשרה כזו התקיימה במרכז הקהילתי בנחלת אחים, שם התקיימו אחר הצהריים קורסים לסריגה ולתפירה לנערות, שהיו מלווים גם בהתעמלות ו'השתלמות רוחנית', כפי שתיארה בולג:

בהתענינות רבה מבקרות הילדות את השעורים של הרב ברגמן, איש ידוע מגרמניה. בענין רב משתתפות הבנות במהלך השעור, לומדות הסטוריה יהודית וכללית, גאוגרפיה, שומעות על פרובלמות אקטואליות ומקבלות מושגים על לאומיות, אנושיות וגם מתבססת בלבן הדת היהודית. איזה איחוד בין המשכיל האירופאי הזה ותלמידותיו הפרימיטיביות, איך מרגישים פה את החשיבות של שפתנו המקשרת עולמות שונים ומאפשרת את הבנת התנ"ך.<sup>103</sup>

טהון, בולג ועמיתותיהן היו בוודאי שוחרות טוב והאמינו באמת ובתמים כי הן 'גואלות' את הנערות, או לכל הפחות מסייעות להן להיחלץ מעוניין וממצוקתן, שהיו ממשיים בהחלט. ברור גם כי נערות אלו, שרובן היו כנראה מחוץ למסגרת החינוך הרשמי, אכן הועשרו ונתרמו מתוכן השיעורים, בייחוד אלו שכללו השכלה כללית ולא רק מקצועות כפיים. אולם דבריה של בולג, כמו התבטאויות אחרות של טהון, משקפים גם את האמביוולנטיות ביחסן של טהון ובנות חוגה ליוצאי ארצות האסלאם: מצד אחד רצון עז וכן לסייע במצוקתם החומרית, ומצד אחר התנשאות תרבותית אינהרנטית, לא רק בתחומים ספציפיים של השכלה וידע אלא אפילו מבחינה דתית, תוך כדי התעלמות מהידע בעברית של התלמידות או ראייתו כאינסטרומנטלי בלבד, מבלי להתעניין כיצד נרכש ובאילו הקשרים.

101 ש.ם.

102 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 191.

103 בולג, 'סטלמנטים סוציאליים'. ההדגשה במקור.

## ההיבט החברתי-כלכלי

מצבם החברתי-כלכלי של יוצאי ארצות האסלאם עמד בבסיס פעילותה בשטח, בהרצאות ובפובליציסטיקה של חנה הלנה טהון. במאמר 'בעית עדות המזרח', שהתפרסם כזכור ב־1937, תיארה את שכוונותיהם בירושלים, בטבריה ובפתח תקווה כעזובות ומלוכלכות, ומיושבות בצפיפות נוראה. את תושביהן תיארה במילים הבאות:

המונים שאין להם שום סיכוי ואפשרות להגיע למקצוע מועיל [...] ואל נתנחם בזה, שבכל העולם יש אחוז מסוים של מצוקה, מחלות ופשעים. אולי היינו יכולים להתנחם, לו היה זה רק חלק קטן מהיישוב. אולם אצלנו הרי חלק עצום - בירושלים בלבד חלק רביעי או חמישי - חי בתנאים כאלה, החותרים ומזעזעים לאט לאט את הבריאות הגופנית והמוסרית של הישוב היהודי.

ואם נברר לעצמנו, שחלק רביעי מן היישוב הוא מעדות המזרח (בירושלים כמעט 60%), שהמצב הכלכלי והתרבותי של חלק גדול כזה מוכרח סוף כל סוף להשפיע על כל היישוב - הרי בלתי מובן לנו לגמרי, שעד עכשיו לא מצאו מוסדותינו הרשמיים לנכון לגולל את הפרשה הכאובה הזאת לכל היקפה ורחבה.<sup>104</sup>

החשש מפני השפעת יוצאי ארצות האסלאם על כלל היישוב בא לידי ביטוי גם בהרצאותיה של טהון: 'על ידי הגירה זו הספרדית והמזרחית יורד הניבו [niveau, רמה בצרפתית] הכלכלי הכללי של היהודים בארץ־ישראל למדרגה עוד יותר נמוכה'.<sup>105</sup>

העוני שתיארה טהון בא לידי ביטוי בתנאי חייהם של הילדים שקיבלו שיעורים במרכז הקהילתי שהקימה בנחלת אחים. גיליונות התלמידים, כפי שסוכם על ידי בולג, מעידים על תנאי מגורים צפופים ביותר: מבין 62 ילדים, 48 התגוררו בדירות של חדר אחד. מתוך אלו, רק שניים התגוררו בצפיפות של 3-4 נפשות בחדר, והיתר חיו בצפיפות שנעה בין 5 ל־11 נפשות באותו חדר. מתוך 13 שהתגוררו בדירות שני חדרים, הצטופפו 11 עם 8-13 נפשות בדירה. היחיד שהתגורר בדירת שלושה חדרים חלק אותה עם 13 נפשות.<sup>106</sup> בחישוב ממוצע, הילדים ומשפחותיהם חיו בצפיפות של 5.8 נפשות לחדר. הנתונים על משלח היד של ההורים מציינים תמונה של מקצועות אשר רובם הגדול מתחתית הסולם החברתי-כלכלי: מבין 68 שנרשמו (להוציא כנראה רוב האימהות), 15 היו 'פועל שחור' [כך במקור], 10 'משק בית' [כך במקור], 8 היו סבלים, 8 סתתים, 3 שואבי מים, 2 רוכלים, 3 מצחצחי נעליים, 2 פחחים, 2 נגרים, שמש, נהג וטייח, ו־12 'לא ידוע' [כאלה שדיווחו שאינם עובדים, ביניהם נשים נוספות שעסקו ב'משק בית'].<sup>107</sup>

104 טהון, 'בעית עדות המזרח'.

105 הנ"ל, 'הרצאה רביעית: גורמי ההצטרפות בארץ ישראל', ללא תאריך, אצ"מ, A.148/49.

106 בולג, 'סטלמנטים סוציאליים'. ראו גם 'גליונות תלמידים', שם, A.148/45.

107 שם.



אף על פי שחששה מפני השפעתם על כלל היישוב האמינה טהון בקיומם של הבדלים חברתיים-כלכליים בסיסיים בין יוצאי ארצות האסלאם ויוצאי אירופה, כפי שכתבה ב־1946:

השוני הסוציאלי והכלכלי: אם נתבונן למבנה הסוציאלי של היהודים יוצאי אירופה נמצא, כי שייכים הם למעמד הבינוני או אורח חייהם הוא כשל מעמד זה. גם לפועל שכיר יש צרכים תרבותיים כלבן המעמד האמיד. חינוך יסודי בבית ולימוד מקצוע נותנים לדור הצעיר את האפשרות של עליה כלכלית [...] בעוד אשר את האשכנזים נוכל למצוא בכל המקצועות ללא יוצא מן הכלל, שולחים יהודי המזרח את ידם אך בקבוצות מסוימות של מקצועות. אחוז גדול מהם עוסק בענפים הידועים כמקצועות העוני: הם רוכלים, בעלי מלאכה בלתי מאומנים, עובדים בניקוי ובמשק בית; חלק נושא משרות של פקידות נמוכה או עוסק ב'מקצועות-אזר': סופרי סת"ם ו'חכמים'. הגברים עסוקים בחלקם כפועלים בכבישים, בבנינים, בבתי חרושת ובחקלאות, ויש גם בעלי מלאכה שהשתלמו פחות או יותר במקצועם או הביאו אתם מסורת מקצועית מאיזו ארץ מזרחית אחרת [...] גם במקרים שאין טיבו של המקצוע מחייב זאת בהחלט, יש אחוז גדול של פועלים ובעלי מלאכה בין יהודי המזרח שעבודתם היא ארעית בלבד. את הסיבה לתופעה הזאת אין לחפש רק בתנאי שוק-העבודה או במחלות, אלא במידה ידועה באי יציבות האופי של איש המזרח.<sup>108</sup>

את הרקע לטענתה של טהון נגד 'אופיים הבלתי יציב' של יוצאי ארצות האסלאם ניתן למצוא בדברים שכתבה כבר ב־1937 במאמרה המכונן 'בעית עדות המזרח':

המוסדות היחידים בארץ, שאינם יודעים שום הבדל הם הלשכות הסוציאליזיות. משמונים עד תשעים אחוז ממקבלי תמיכות הלשכות הם מבני עדות המזרח. כאן מוציאים בכל שנה סכומים עצומים, המגיעים לעשרות אלפי לא"י, בלי ששיגו את מטרתם להטבת חייהם הכלכליים, התרבותיים והגופניים והרמתם במידה ניכרת. אדרבה, נדמה לנו שמצב עדות המזרח הולך ורע מיום ליום, ומה שמזעזע ביותר הוא שאחוז גדול מהיורדים האלה הם ממשפחות הנמצאות זה כמה דורות בארץ.<sup>109</sup>

באחת מהרצאותיה הסבירה טהון את המצב: לטענתה, רוב יוצאי ארצות האסלאם הגיעו לארץ לא מסיבות אידיאולוגיות (לאומיות או דתיות) אלא מסיבות כלכליות, וחלקם אף האמינו או סברו, לדבריה, כי בארץ ישראל לא יצטרכו עוד לעבוד לפרנסתם:

היהודים המזרחיים באים מארצות שתנאייהן הכלכליים והתרבותיים אינם די מפותחים. הם באו לרוב שלא מתוך תעורה רוחנית פנימית, אלא פשוט מתוך שהם רצו לברוח מהעוני, שהיו שרויים בו בארצות מוצאם, מקצת גם מתוך השליה עצמית שבארץ

108 טהון, 'עדות המזרח בתוך הישוב'. ההדגשות במקור.

109 הנ"ל, 'בעית עדות המזרח'.

ישראל ישתחררו מעול העבודה. והואיל ואין הם יכולים להתחרות עם האשכנזים מבחינת הערות הרוחנית, או לעורר אהדה מצד העולם החיצוני, הרי הם מהוים כאן בארץ את השכבות הנמוכות ביותר של החברה. כך מוצאים אנו את המקצועות הדלים הטיפוסיים, כגון: סבלות, צחצוח נעליים, משרתות, ביעור אשפה, כביסה, וכו' - כמעט כולם תפושים על ידי אותם המזרחיים בעוד שהאשכנזי מזלזל במקצועות הללו ומתרחק מהם, והואיל ואין עימם כל תקווה לעליה כלכלית.<sup>110</sup>

מכאן הגיעה טהון לאבחנה קטגורית, אולי המרחיקה לכת ביותר:

ככה הצליחה ההגירה המזרחית הגדולה, זו שבעשר השנים האחרונות של התנועה הציונית קיבלה אימפולסים חדשים, לפרנס באופן קבוע שכבה גדולה של אלמנטים מחוסרי מעמד כלכלי וזקוקים לעזרה. על שכבה זו כבר הראינו באחת מהרצאותינו הקודמות, כשאמרנו, שהנצרך האירופי הוא יותר רש, כלומר איש שהודח מתוך החיים הכלכליים, בעוד שלעומתו הנצרך הארצישראלי [נראה כי הכוונה ליליד הארץ או המזרח התיכון שאינו ממוצא אירופי] יותר עני כרוני, שאל החיים הכלכליים עדיין לא נכנס לגמרי.<sup>111</sup>

דיפרנציאציה זו של טהון, כפי שלימדה בהרצאותיה בבית הספר לשירות סוציאלי בירושלים, מבדילה בין 'רש' ל'עני כרוני' כשתי קטגוריות נפרדות של עוני, אשר הכניסה אליהן נקבעת לפי מוצא אתני. עני יוצא אירופה הוא 'רש', אדם שנפלט מתוך 'החיים הכלכליים', ואילו יוצא ארצות האסלאם הוא 'עני כרוני' שעדיין לא נכנס אליהם. זוהי קטגוריזציה דיכוטומית בעלת משמעות רבה, מפני שהיא למעשה מכילה בתוכה את הקביעה כי אין, ולא ייתכן, שוויון בין שתי הקבוצות.

#### מעמד האישה

תיאורן השלילי של נשות בגדאד היהודיות ומוטיב הזנות המיוחס ליהודיות בנות ארצות האסלאם כבר הוזכרו לעיל. טהון, שהייתה פעילה בארגוני נשים, התייחסה בכתביה גם למעמד האישה בין יוצאי ארצות האסלאם:

סימן היכר אחר המבדיל בין כל עדות המזרח ובין האשכנזים הוא המצב המושפל של האשה. היהודים מעדות המזרח באים מארצות שבהן נחשבת האשה כיצור נחות דרגה, ונהוג עדיין ריבוי נשים. על כן אין דאגה מספקת לחינוך הבנות ולהשכלתן, והנשים הנשואות עובדות למעלה מכוחן, נחלשות מלידות מרובות, ומחוסרות תביעות גדולות למזון, לבגדים ולצרכי חיים אחרים. הגיל הממוצע של נישואי הבנות נמוך אצלם הרבה יותר מאשר אצל האשכנזים; אצל העולים החדשים מתימן ומארצות

110 הנ"ל, 'הרצאה רביעית'.

111 שם.

מזרח אחרות יש למצוא נשים הנשואות מהשנה העשירית או האחת עשרה לחייהן. לעומת זאת גדול למדי מספר הגברים הזקנים הנושאים בחורות צעירות בנישואיהם השניים או השלישיים. עובדה זו מרבה את מספרן של נשים אלמנות.<sup>112</sup>

מקומן של הנשים יוצאות ארצות האסלאם במערכת הכלכלית תואר כלהלן:

למעצורים ברכישת עמידה עצמית כלכלית שייכת גם ההערכה המזרחית הקדמונית את האשה כמעט רק כיצור מיני בלבד. כתוצאה מהערכה זו מוצאים אנו אלפי נערות בארץ שגדלו בלי כל השכלה רוחנית ומקצועית אלא מתוך תקוה לנשואין מוקדמים וזה בתוך משטר כלכלי המתחשב דוקא עם השתתפותה של האשה בהשגת פרנסה [...] אצל המזרחיים נותנים לבנות לפני החתונה להיות משרתות או תופרות, אבל לאחר הנשואין דורשים מהן להתמסר כולן לבעליהן ולילדיהן, וברוב המקרים שוללים מהן את האפשרות להשתתף בהשגת פרנסה למשפחה. גם אותה הקלות שבה מאפשרים לבעל, אשר קץ באשתו, לתת לה גט ולהסגירה עם ילדיה למחסור, יוצרת בארץ מספר עצום של מקרי הצטרפות לעזרה. וכמוֹכֵן אותה אי הסבלנות הנהוגה לגבי אשה או נערה, אשר אם תעבור על אחד הנימוסים השולטים, והדיחו אותה מתוך החברה, והסגירה אל המחסור.<sup>113</sup>

עבודתן של ילדות ונערות טרם חתונתן כעוזרות בית תוארה על ידי טהון במאמרה 'שפחות קטנות', שם ראינו ילדות שנהגו לבקר במרכז השכונתי בנחלת אחים לאחר שעות עבודתן – לעתים רק בשעות הערב. היא תיארה גם את תנאי עבודתן הקשים של הילדות, בנות 10-15, מבוקר ועד ערב, ואת השכר הדל. טהון לא היססה למתוח ביקורת על בעלות הבית המנצלות, נשים מכל שדרות היישוב, מחוגי היישוב הישן, 'ואפילו בין פקידות ונשי פקידים במוסדות לאומיים ישנן מנצלות כאלה שאינן מתבישות להעביד ילדות קטנות בתנאים גרועים'.<sup>114</sup> בולג, במחקרה על המרכז הקהילתי, הביאה את נתוני שכרן של 19 ילדות עובדות בגילאי 11-16, אשר מלבד אחת עבדו כולן במשק בית – קרוב לוודאי כי ביניהן היו הילדות שראיינה טהון, כאשר אחת מהן הרוויחה 0.310 לא"י לחודש בלבד, שלוש הרוויחו 0.5 לא"י, אחת הרוויחה 0.85 לא"י ואחת 0.95 לא"י. השכר הגבוה ביותר היה 2 לא"י. בממוצע חודשי השתכרו הילדות 1.05 לא"י עבור שעות עבודה ממושכות. לשם השוואה, העובדת הסוציאלית במרכז השכונתי הרוויחה 8 לא"י לחודש; עם זאת, המורה והמפקחת הרוויחו 2 לא"י בלבד, ואילו ה'פועלת לניקיון' קיבלה שכר שכמוהו, ואף יותר ממנו, השתכרו גם חלק מן הילדות – 1.5 לא"י בלבד.<sup>115</sup>

112 טהון, 'עדות המזרח בתוך היישוב'. ההדגשה במקור.

113 הנ"ל, 'הרצאה רביעית'.

114 הנ"ל, 'שפחות קטנות', בשעריך ירושלים, ללא תאריך, אצ"מ, A.148/52. נכתב כנראה בשנות השלושים המאוחרות.

115 בולג, 'סטלמנטים סוציאליים'.

ואכן לצד ביטויי אמפתיה, בעיקר כלפי הילדות העובדות, והביקורת על מצבן החברתי הקשה של הנשים יוצאות ארצות האסלאם, התקיימו בחוגה של טהון גם ביטויים של התנשאות על רקע תרבותי ואתני כלפי נשים, כמו היחס הכללי ליוצאי ארצות האסלאם. הדסה רוזנבליט (פרלמן)<sup>116</sup> תיארה כיצד הקימה את מפעל 'שני' לרקמה מסורתית תימנית וצורפות בשכונת שמעון הצדיק בעזרתה של 'הסתדרות נשים ציוניות', שבראשה עמדה חנה הלנה טהון בשנת 1925:

מה הייתה ככוונתה של ה.נ.צ. [הסתדרות נשים ציוניות]? לתת עבודה לנשים אלה בבתיהן, שלא תצטרכנה לחזור עם ילדיהן על הפתחים [...] חודשים התעסקנו בדברים שכל אישה מערבית יודעת פחות או יותר, אך האישה המזרחית התקשתה לתפסן, כגון תיקון לבנים, גרבים וכו'.<sup>117</sup>

שוב ניכרת האמביוולנטיות בפעילותן של טהון ועמיתותיה: מצד אחד רצון כן ופעילות אמתית ומאומצת לסיוע, מצד אחר יחס פטרוני על בסיס אתני המקבע את נחיתות יוצאות ארצות האסלאם, לפחות מבחינה רעיונית אם לא גם מעשית. ביטויי האהדה והאמפתיה שהופיעו פה ושם, בעיקר כשהיה מדובר בילדים ונוער (שאותם עוד ניתן לחנך, לפי תפיסתה) נעלמו ברגע שהיה מדובר בבוגרים, גברים ונשים.

## סיכום

חנה הלנה טהון הייתה דמות מורכבת: עיתונאית ומנהיגת נשים, מאימהות תחום העבודה הסוציאלית בחברה היישובית בתקופת המנדט, שהקימה את המרכז הקהילתי הראשון בארץ ופועלה החלוצי בתחום זה ראוי לכל הערכה. טהון נישאה למנהיג הציוני ד"ר יעקב טהון, והייתה דמות מרכזית בחוג של נשים חלוציות ומנהיגות בתחום החינוך והעבודה הסוציאלית, ביניהן דמויות מרשימות כמו הנרייטה סאלד ואחרות, שהיו כטהון חלק מהעילית היישובית. טהון הייתה גם אוטודידקטית מרשימה, פובליציסטית מוכשרת הן בעיתונות נשים והן בעיתונות הכללית ומורה מוערכת ומשפיעה בבתי הספר לעבודה סוציאלית בזמנה, שם באה במגע גם עם המרצה לחינוך פרנקשטיין (שאף הוא היה בעל עמדות דומות), אבל פועלה בתחום זה מעלה שאלות נוקבות. כאשר מקצוע מסורה היא נחשפה מראשית דרכה בארץ למצוקתם של יוצאי ארצות האסלאם, שרובם חיו בשכונות עוני בתחתית הסולם החברתי-כלכלי של היישוב היהודי וסבלו מהדרה ומדחיקה לשוליים.

116 הדסה רוזנבליט (פרלמן, 1891-1945). ילידת קניגסברג (אז גרמניה, כיום רוסיה). מחנכת חדשנית ופעילת ציבור. התגרשה מבעלה הראשון ונישאה לפנחס רוזנבליט (רוזן), לימים שר המשפטים הראשון. ראו שרה בן-ראובן, הדסה וחוט השני: תולדות חייה ופועלה של הדסה פרלמן-קלוורי רזנבליט (1891-1945), אריאל, ירושלים 2008.

117 הדסה רוזנבליט, 'שני', דמותנו, א (1936), אצ"מ, A148/53.

טהון הייתה בין חלוצי המחקר והכתיבה הפובליציסטית בתחום זה, אבל כתיבתה משקפת תפיסות (רווחות בזמנה) של עליונות אירופה מול ה'אוריינט' וסטריאוטיפים מכלילים ושטחיים שהגיעו לשיאם, אולי, בקטגוריזציה דיכוטומית המבדילה בין עניים יוצאי אירופה לעניים יוצאי ארצות האסלאם. טהון גילתה עניין גם בחייהם של יהודי ארצות האסלאם במקומות מוצאם, ולצורך זה אף קיימה לפחות ביקור אחד בקהילה היהודית בבגדאד (ב-1934), אבל רשמיה היו שטחיים והיא תיארה את הקהילה בעיקר כחומרנית וחסרת כל עניין בהשכלה ותרבות. הסטריאוטיפיזציה לא פסחה אף על הנשים יוצאות ארצות האסלאם, למרות פעילותן הענפה של טהון וחברותיה למענן. ניתן לסכם ולומר כי השסע בין יוצאי אירופה ליוצאי ארצות האסלאם, שהתקיים בתקופת המנדט על רוב מאפייניו המוכרים לאחר הקמת המדינה, הטיל את צילו על כתיבתה ופעילותה החינוכית של טהון. עמדותיה לא רק שיקפו את השיח המקובל בתחום זה בזמנה, אלא גם השפיעו על עיצובו בתוקף היותה דמות מובילה בתחומה ואישיות שנחשבה לבת סמכא אף מעבר לחוגיה בכל הקשור ליוצאי ארצות האסלאם.